

DİN FENOMENİ

Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL*

Evrende insanoğlunu diğer bütün canlı varlıklardan ayıran şu üç özellik insan bilimcilerinin tesbitleri arasında yer almıştır: a) Düzenli âlet yapan, b) Soyut dil kullanan, c) Din sahibi varlık olmasıdır¹.

Din fikri, insan bilimleriyle ilgilenen bilim adamlarının zihnini daima meşgul etmiştir. Bu yüzden din, evrensel beşerî bir olay mıdır, yoksa bazı insanlara ait bir vakta mıdır, yahut insan idrakinde doğuştan mevcut zarurî bir duygu mudur? şeklinde sorularla karşı karşıya gelindiği gibi yeryüzünde acaba dinsiz bir toplum var mıdır? diye başka bir tarzda da sorulmuştur. Bu sorulara bilimsel araştırmaların verdiği cevap hep “hayır” olmuştur. Şurası bir gerçek ki ne tarihte ne günümüzde hangi izi taşırsa taşırsın, ister ilkel, ister gelişmiş olsun dinsiz hiçbir topluma rastlanmadığına dinî duygunun ve yaşantının ferdlerin ruhunda diğer yaşantılardan ne kadar önemli farklılık arzettiğine, bu tutumun toplumların siyasî, ekonomik, düşünce, sanat gibi birçok alanlarında ne büyük etki yaptığına tanık olmaktayız. Tarihten önce yaşamış insan toplumlarında dahi din fikrinin varlığı inkâr edilemez derecede açıkça ortaya konmuştur. İsviçre’de, Almanya’da Düsseldorf yakınlarında, Güney ve Orta Avrupa’nın çeşitli yerlerinde zamanımızdan 100.000-150.000 sene önce yaşamış insanlara ait mağaralarda bulunan kafatasları, bazı insan kemikleri ve tanrılara sunulan kurbanlar üzerinde yapılan araştırmalar, en eski dönemlerde de dinin varlığını kanıtlamaktadırlar². Şu halde bilimsel olarak din fenomeninin gerek tarihi ve gerekse coğrafi açıdan her zaman ve her yerde mevcut olduğu ispatlanmaktadır. Böylece din olayı, insanoğlunda doğuştan ve yaratılışından beri mevcut evrensel beşerî bir fenomen-

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 William A. Lessa and Evon Z. Vogt, Reader in Comparative Religion An anthropological approach, Fourth Edition, New York, 1979.

2 H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l’allemand par René Jouan, Paris, 1966, p. 11.

dir. Bugün biz, geçmiş ve halihazır bütün medeniyetlere ait dinî belirtileri taşıyan birçok belgeye sahip bulunmaktayız³.

Dinin fertler ve toplumlar üzerindeki etkisinin ne derece büyük olduğunu anlamak için tarihten bize kadar gelen eserler ve olaylar üzerinde biraz düşünmek sanırım yeterli gelecektir. Eski Mısır'da görülen en büyük mühendislik ve mimarî yapılardan olan piramitleri, obeliskleri ve tapınakları, pratik ve ekonomik ölçülerle değerlendirmeye kalkışmamız, yeterli ve tatmin edici olmaktan uzak kalacaktır. Çünkü bu eserler, sadece maddî değerler özelliğini taşımamakta, aynı zamanda insanların sanat ve din gibi manevî ihtiyaçlarını ve değerlerini de kapsamaktadır. Zaten ilmin, teknolojinin ve ekonominin üstün seviyeye çıkarılması, toplumdaki fertlerin yöneticisinden yönetilenine kadar hepsinin yaptıkları işlerin maddî ve manevî değerine kitlece inanılması, birbirlerine sınıksız bağlı bulunması ve dayanışma duygusunun kuvvetli olması sayesinde gerçekleşmektedir⁴.

Bu din fenomeni gerçeği, zaman zaman komünist rejimlerin dinsiz bir toplum meydana getirmek için bu uğurda yapılan amansız baskılarına rağmen insanda hiç sönmemiş; daima diğer duygulardan daha canlı ve daha gençleşmiş olarak yaşamıştır. Aleksander Soljenitsın, bu duygunun değerini şu sözleriyle çok güzel ifade etmiştir: "İnsan için inanç, midesine indirdiği lokmadan daha kıymetlidir." ⁵ Demek ki Ord. Prof. Dr. M. Şekip Tunç'un dile getirdiği, "Her hangi bir ideolojinin yok edebileceği bir din yoktur." ⁶ gerçeğinin, geçmişte olduğu gibi bugünkü toplumlar tarafından da kanıtlandığını görmekteyiz.

Dinin ferdin ruhî ihtiyaçlarına ne kadar önemli derecede cevap vermesi yanında, toplumsal faaliyetlerdeki birleştirici gücünün etkisi de o derece önem arz etmektedir. Dinin bu fonksiyonunu Francis Bacon, "religio praecipium vinculum societatis" (din cemiyetin en kuvvetli zinciridir.) ⁷ sözüyle özlü bir şekilde belirtmiştir. Henri Bergson (1859-1940) da dinin toplumdan ayrılmaz bir güç olduğunu şöyle ifade etmiştir: "... Geçmişte olduğu gibi, bugün de ilimsiz, sa-

3 Angelo Brelich, *Encyclopedié de La Pléiade, Histoire Des Religions I, sous la direction d'Henri-Charles Puech, de l'Institut, Éditions Gallimard, 1970, p. 5.*

4 Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara, 1982, s. 14.*

5 A. Soljenitsın, *Sovyet Liderlerine Açık Mektup, Rusça'dan çev. Prof. Dr. İsmet Giritli, Nebioğlu Yayinevi, Tarihsiz, s. 47.*

6 Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 3.*

7 Ord. Prof. Dr. Hans Freyer, *Din Sosyolojisi, Çev. Doç. Dr. Turgut Kalpsüz, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1964, s. 37; Joachim Wach, Sociologie de la Religion, Traduit de l'Anglais par Maurice Lefèvre Payot, Paris, 1955, p. 11.*

natsız, felsefesiz cemiyet vardır. Fakat dinsiz bir cemiyet, asla yoktur.”⁸ Her zaman dinin, toplumu meydana getiren fertlerin davranışları üzerindeki etkisinin cemiyetteki diğer kurumlardan daha çok olduğu görülür. Bu yüzden dini inkâr veya ihmal etmenin doğru bir hareket olmayacağı ortadadır. Ancak toplumda, ilmin, teknolojinin ve ekonominin gelişmesi için din alanında görev yapacak kimseleri yetiştirecek kurumların ilim zihniyeti içinde bilgi ve fikir seviyesini yükseltecek çıkaracak ve hür düşünceye imkân verecek hale getirilmesi gerekir.

Din, insan toplulukları üzerinde o kadar etkili olmuştur ki astronomi, kronoloji, yazı, tıp, sanat, hukuk, ahlâk v.b. ilimlerin ilk unsurlarını oluşturmuştur. Aslında her medeniyetin temelinde bir din bulunmaktadır. Çin medeniyeti Konfüçyüs’e ve Budizm’e, Hint medeniyeti Brahmanizm ve Hinduizm’e, Yunan-Roma medeniyeti Politeizm’e, Hıristiyan Avrupa medeniyeti Hıristiyanlığa, İslâm medeniyeti İslâmlığa dayanmaktadır⁹.

Böylece dinin yükselmeye engel olduğu tezi, bu medeniyetlerin varlığı ile yalanlanmaktadır. Şurası da bir gerçektir ki dinin kötüye kullanıldığı, hurafe ve batıl inançlarla doldurulup karıştırıldığında tarihte din adına işlenmiş cinayetler hiç de az değildir. Yine biz yakinen biliyoruz ki en faydalı şeyler bile kötüye kullanma sonucunda faydasız olduğu gibi sayısız zararlar bile meydana getirmektedirler. Dinin kötüye kullanılmasına bakarak dinin gereksiz ve zararlı olduğunu söylemek safsatadan başka bir şey değildir. Oysa dinlerin insanları erdemli kılmak için teşvik ettiği buyruklar, kötülükleri engellemek için koyduğu yasaklar sayılmayacak kadar çoktur.

Din problemi, her zaman insanlığın temel meseleleri arasında olagelmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi tarihte başarılı medeniyet ve kültür meydana getirmiş olan her milletin manevî dünyaları belli bir dinin inanç sistemlerinin damgasını taşımaktadır. Din hayatı, insanın yalnız iç dünyasında yaşanan bir duygu olarak kalmamakta, aynı zamanda onun dış dünyasına da tapınmalarıyla, ahlâkî davranışlarıyla ve sanat eserleriyle yansiyarak ruhî dinamizmle bir sentez halinde gerçekleşmektedir. Din duygusunun niteliğini, kökünü ve değerini iyi kavrayan Ernest Renan: “Din, kuşkusuz insan tabiatının en yüksek, en çekici belirtilerinden biridir.”¹⁰ demiştir.

⁸ Henri Bergson, *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion*, 120e édition, P.V.F. Paris, 1962, p. 105; Bergson, *Ahlak İle Dinin İki Kaynağı*, Çev. Mehmet Karasan, İkinci Basılış, M.E.B. Ankara, 1962, s. 127.

⁹ Peyami Safa, *Doğu-Batı Sentezi*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1963, s. 75.

¹⁰ M. Ernest Renan, *Études d’Histoire Religieuse*, Michel Lévy Frères, Libraires-Éditeurs, Paris, 1862, p. VI

DİNİN TANIMI

Din nedir? sorusuna herkesin kabul edebileceği ve her dini içine alabilecek bir tanımla cevap vermek oldukça zor görünmektedir. Çünkü tek Tanrı'ya veya birçok tanrıya inanmayı sözkonusu edinen dinler olduğu gibi dini sihir gibi benzer olaylardan ayıran, en basitinden en mütakamiline kadar bütün dinlere uygun düşen, herkesi tatmin eden özelliklerin bir arada bulunmayışı bu zorluğun başında gelmektedir. Bu yüzden herkes kendi uzmanlık alanına ve bakış açısına göre bir tanım yapmıştır. Böylece sayısız denecek kadar din tanımı ortaya çıkmıştır. Biz, onlardan sadece birkaçını ele almak istiyoruz. Bunları, H. Ringgren et A.V. Ström, *Les Religions du Monde*'dan veriyoruz:

Amerikalı J. B. Pratt dini şöyle tanımlamıştır: "Din, fertlerin veya grupların, inançlarına göre, kendi yararları ve kaderleri konusunda amaca ilişkin bir eylem icra eden güç veya güçler hakkında şekli ve sosyal bir davranıştır."

Başka bir Amerikalı Paul E. Johnson, dinî davranışta bellibaşlı üç özellik görmektedir: a) Belli değerlere ait içgüdüsel bir istek; b) Bu değerleri tutan bir güç hakkında bilinçli bir bağımlılık; c) Bu gücün yardımıyla bu değerleri kendine sağlamaya özgü gözüken tutum veya davranışlar.

Sözü edilen tanımlar, dinin birkaç önemli unsurlarına dikkat çekmektedirler:

1. **Zihni etken:** beşerî kader üzerinde bir denetim icra eden ve ihtiyaç duyulan manevî ve maddî değerlere hürmet ettiren bir veya birkaç gücün var olduğu inancı.

2. **Heyecana bağlı (hissî) etken:** bu bir veya birkaç güce karşı bir bağımlılık duygusu, çeşitli tarzlarda hissedilen bağımlılık.

3. **Davranışla ilgili etken:** din bazı eylemlerle veya davranışlarla ifade edilir, meselâ kurban, ibadet veya iyi belirlenmiş ahlâkî buyruklara gereği gibi uymak.

4. **Sosyal etken:** bir toplum gerektirmekte ve din tarafından sunulan değerleri elde etmek için insanların birlikte hareket ettikleri toplum çerçevesinde ortak şekiller oluşturmaktadır."¹¹

¹¹ H. Ringgren et A. V. Ström, *Les Religions du Monde* Traduit de l'allemand par René Jouan, Paris, 1966, pp. 9-10.

Yukarıda yapılan din tanımlarına dikkat ettiğimizde, batılı araştırmacılar aşağı yukarı her dinde görülen özelliklerin tanımda yer almasına önem vermişlerdir. Bu tanımlarda, tek tanrılı dinlerin olduğu gibi çok tanrılı dinlerin de içermesine çalışılmıştır. Dinin fonksiyonu açısından ferdin ruhî ve hissî yönlerini ilgilendiren psikolojik davranışının özelliğine yer verildiği gibi toplumsal hareketlerinin de bulunduğu özen gösterilmiştir. Başka bir deyimle dinin inanç, eylem ve ahlâkî buyruklar gibi ilkeleri gözönünde bulundurulmuştur.

İslâm bilginleri de dini şöyle tanımlamışlardır: “Din, akıl sahibi kimseleri kendi hür iradeleriyle bizzat hayırlara sevkeden ilâhî bir kavramdır.”¹²

Bu tanım üzerinde düşünecek olursak, şu gibi özellikler dikkatimizi çekmektedir: Önce islâm bilginleri dinin menşesine ve kendilerinin hak kabul ettikleri dine göre tanım yapmışlardır. Gerçi Kur’an-ı Kerim, hak olmayan dinlerin de din adını alabileceğine işaret etmekte, ancak bunların makbul olmadığını kabul etmektedir¹³.

Öte yandan tanımda gerçek dinin muhatabı akıl sahipleri olup, akılsızlar, deliler, çocuklar ve bunaklar değildir. Akıl sahipleri de zorla değil, dini kendi hür iradeleriyle seçip benimsedikleri takdirde bir mana ifade etmekte, yoksa hiçbir değeri olamaz.

Kuşkusuz çeşitli bilim dalları, dinlerle ilgili bilimle meşgul olmakta, kendi alanları çerçevesinde dinlere ait bilgiler sunmaktadır. Bu bilim dallarından doğrudan dinle ilgili olanlar arasında; Dinler Tarihi, Dinler Fenemonolojisi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Antropolojisi gibi ilimler bulunmaktadır. Dinler ilmine yardımcı olan bilim dalları arasında da; Filoloji, Psikoloji, Sosyoloji, Etnoloji, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Folklor v.b. yer almaktadır¹⁴.

DİNİN MENŞEİ (KAYNAĞI)

Vaktiyle dinler ilmi, dinlerin menşesini söz konusu ettiğinde, Kitab-ı Mukaddes’ten hareketle ilk insanların Tanrı bilgisine sahip olduğunu, ancak zamanla ilk dinin bozulup yozlaşarak çok tanrılı dinlerin meydana geldiğini ileri sürmüştür.

¹² Abdusselam b. İbrahim el-Lekânî, Şerhu Cevhereti’t-Tevhîd, Mısır, (İkinci Tabı), 1955, s. 16; Muhammed el-Muhtar b. Osman Müftizade, Mirâtü’l-Usûl, İstanbul, 1310 h., C. I, s. 8; Krş. Seyyid Şerif el-Cürcânî, Ta’rifât, “din” maddesi.

¹³ Kur’an-ı Kerim, III/19; CIX/6; III/85.

¹⁴ H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l’allemand par René Jouan, Paris, 1966, pp. 10-11.

Bu ilim, 19. asrın sonunda bağımsız olduğunda, dinin menşei ve doğuşuyla ilgili sorulara cevap vermeye ve bu sorunun çözmesi gerekli önemli konulardan biri olduğuna inanarak değişik biçimlerde açıklamaya çalışmıştır. Böylece dinin doğuşuyla ilgili birçok teori üretilmiş ve dile getirilmiştir. Biz onlardan en önemlilerini ele almakla yetineceğiz:

1. Animizm (Ruhculuk) Teorisi: Bu teoriye göre insanlar, kendilerinde kutsallık ve saygı uyandıran bir ruhun varlığı kanısına varmış, sonra ona saygı duyma inancı meydana gelmiştir. İkel insanlara göre, bu ruhlar daha akışkan olduğu için bedenden daha güçlüdürler, istedikleri her zaman gözükmezler, bazı nesnelere ve tabii olaylarda yer almaktadırlar. Özellikle ölümden sonra ruh, bedenle bağı kesilince daha büyük bir güç elde eder. Bundan sonra ruh, her organa göre, onu güçlendirme veya zayıflatma gücüne sahiptir. Artık insanlar üzerinde mutluluk ve bahtsızlık etkisinde bulunabilen ruhlar, ayrı bir âlem meydana getirmişlerdir. İkel insanlar, bu ruhların sevgisini kazanmak için kurbanlar sunarlar, bazı davranışlarda bulunurlar. Çünkü onlara göre bu ruhlar, ya atalarının veya ataları saydıkları kimselerin ruhlarıdır. Böylece yavaş yavaş tanrı düşüncesi ortaya çıkmıştır. İşte animistlere göre dinin kaynağı böyle olmuştur¹⁵.

Animizm teorisi, E.B. Tylor (1832-1917) tarafından ortaya atılmıştır. Bugün bu teoriyi dinlerin kaynağı gibi gösterilmesinden neredeyse vazgeçilmiştir¹⁶. Teorinin birçok eleştirisi yapılmış, özellikle E. Durkheim, kendi delillerini de ona karşı kullanarak ruhculuğun temellerini yıkmıştır¹⁷.

2. Tabiatçılık (Naturizm): Bu teoriye göre, ilkel insan, tabiat olayları karşısında hem şaşkınlık, hem de korku duymuştur. Tabiat, ilkel insanın gözünde çok büyük hayret uyandıran bir etken, en kuvvetli dehşet verici bir neden olarak görünmüştür. Tabiatın arzettiği insanüstü olaylarla etrafı çevrilen insanın ruhunda din fikri meydana gelmiştir. Gök gürültüsü, yıldırım, fırtına, karanlık, yıldız, ay, güneş tutulması, ateş, deniz ve ırmak gibi ezici güçlerin varlığını vicdanında hisseden ilkel insan, hayranlık, korku ve saygı karışımı duygularını

¹⁵ Mehmed İzzet, Yeni İctimâiyât Dersleri, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 272 vd.; Emile Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul, 1923, I, s. 95 vd.; E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, P.U.F. Paris, 1954, p. 17; H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 16.

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ Bak. E. Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, s. 95 -140; Mehmed İzzet, Yeni İctimâiyât Dersleri, s. 273; Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1975, s. 73-74; Mehmed Şemseddin, Tarih-i Ebyan, Dersaadet, 1338h., s. 82 vd.

larla o büyük güçlere karşı tapınma yoluna girmiştir. İşte ilkel dinler böyle doğmuştur. Bu görüşü en iyi açıklayan Max Müller (1823-1900)'e göre, bütün toplumların efsânelerinde, değişik isimlerle anılan efsânevî şahıslar, aynı fikirleri temsil ve aynı görevleri yerine getirirler. Bu benzerlik, bütün efsânelerin menşesinde birleştiklerini gösterdiği gibi ilk din şeklinin de tabiatçılık olduğunu ortaya koymaktadır. İlkel insanların, bu beşerüstü olayların bazılarını tabî görmeleri, uzun zaman sonra mümkün olmuştur. Çünkü bu olayların devamlı tekrarı sonucunda, bu olay tabî görülmüştür¹⁸.

E. Durkheim, ilmî değerlere dayanarak tabiatçılık teorisini de eleştirmiş, bunun da ruhçuluk gibi dinin menşei olamayacağını göstermiştir¹⁹.

3. Büyüye Değın (magique) Teori: Ortaya çıkışını İngiliz J. G. Frazer (1854-1914)'e borçludur (The Golden Bough, 1890). Dinin büyü (magie)den doğduğunu ileri süren Frazer'a göre, ilkel insan, büyü yoluyla tabiat güçlerinden, gökyüzünden, topraktan, güneşten ve yağmurdan arzuladığı verim ve etkililiği sağlayıp bu etkiyi denetimi altına almak istemiştir. Sonunda bu vasıtaların etkisiz olduğunu görünce, bu güçlerin dostluğunu kazanmak için yalvarıp yakarma yoluna gitmiştir. Böylece dine geçilmiş oldu²⁰.

Bugün bu teorinin de hiçbir itibarı kalmamıştır. E. Durkheim, bu teoriyi ilmî yollarla tarihçi H. Hubert (1872-1927) ve sosyolog ve etnolog M. Maurs (1872-1950)'nin eleştirilerinden de yararlanmak suretiyle ciddî bir biçimde ele almış ve çürütmüştür²¹. Lucien Lévy-Bruhl (1857-1939)'un ilkel zihniyet²² üzerine yaptığı araştırmalar ve G. Gurvitch (1891-1965)'in incelemeleri dinin büyüden çıktığı teorisini reddetmektedirler²³.

4. Totemcilik Teorisi: Bu teorinin en önemli savunucusu İskoçyalı W. Robertson Smith (1846-1894) olmuştur. Ona göre, bütün halklar totem aşamasından geçmiştir. Bu aşamada çeşitli kabileler, saygı gösterdikleri ve totem kabul ettikleri şeyler arasında sıkı bir bağlantı olduğuna, kendilerinin onlar-

18 Aynı eser, s. 98 vd.; E. Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, I, s. 141-171.

19 Aynı eser, aynı yerler.

20 Bak. H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 16-17; B. Malinowski, Büyü, Bilim ve Din, Çev. Saadet Özkal, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 8 vd.; Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, II, s. 174-75.

21 E. Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, I, s. 86 vd.

22 Bak. Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 286 vd.

23 Aynı eser, s. 288; Bak. Georges Gurvitch, La Vocation Actuelle de La Sociologie, P.U.F. Paris, 1963, II, p. 59-174.

dan geldiğine inanırlar. Totemler genellikle tavşan, kurt, kaplumbağa, kirpi gibi bir hayvan olabilir, ancak bitki totemler, hatta cansız totemler de vardır²⁴. Başlangıçtaki bu inançtan birçok yasaklar doğmuştur: totemi hayvan olan insanlar, o hayvanı avlamazlar, etini yemezler, ancak ayınle ilgili yemek esnasında törenler zamanı müstesna; totem hayvan değilse onu hiçbir zaman kullanmazlar, bazen toteme dokunmak, hatta bakmak bile yasak sayılmıştır. Bu yasakların tersine hareket eden, ağır bir hastalık veya ölüm gibi cezalara çarptırılır²⁵.

Totemizm teorisini benimseyenlere göre totemizm ilk din teşkilatı olup, bu yolla tanrısal varlıklara tapınma ve kurban olayı doğmuştur²⁶.

Bugün bu teori tamamen geride kalmış ve değerini yitirmiştir. Bununla beraber, W. Robertson Smith, dahice buluşları ile dinler ilmine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bazı durumlarda bir toteme tapınma, tanrısal tapınma haline dönüşebilir²⁷. Durkheim'e göre, totemcilik en ilkel bir dindir. Öte yandan bu din, klan denilen toplumun ayrılmaz bir parçası olup birbirleriyle sıkı ilişkileri vardır. Totemcilik de en ilkel bir toplumdur²⁸.

5. Sosyolojik Teori: E. Durkheim'in, "Din Hayatının İbtidai Şekilleri" adlı kitabında açıkladığı teoridir. Ona göre bütün dinler, evrendeki varlıkların kutsal ve kutsal olmayan diye ikiye ayrılır. Fertlere kutsal nesne duygusunu telkin eden ve onun doğmasına sebep olan da toplumdur. Dinin kaynağını toplum teşkil etmektedir. Din topluyla birlikte bir gelişme göstermiştir. Durkheim'e göre, Tanrı kişilikdışı bir varlık olup, eşya ve varlıklar içine yayılmış, yavaş yavaş totemde somutlaşmış, tek tanrılı dinlerde bireyleşmeye ulaşmıştır. Öyleki toplum, kendisinden çıkan kutsallık duygusuyla Tanrı'ya tapınırken farkında olmadan kendisine tapınıyor görünmektedir. Gerçekten inananın bağımlı olduğu ahlâkî güç, bizatihi toplumdur. Bütün diğer sosyal kurumlar, dinden doğmuştur

29

24 H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 17; E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, p. 17; M. Şemseddin, Tarih-i Eryan, s. 118 vd.

25 S. Freud, Totem ve Tabu, Çev. Niyazi Berkes, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 151.

26 H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 17.

27 Bak. Aynı yer. Krş. Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Durkheim Sosyolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 112.

28 A.g.e., s. 123, 128; Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, I, s. 307 vd.; Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 80 vd.

29 E. Durkheim, Din Hayatının İbtidai Şekilleri, Mütercim: Hüseyin Cahit, (2 cilt 1923-1925); Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Durkheim Sosyolojisi, s. 169-172; Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, I, s. 580; H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 17; P. A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, Çev. M. Münir Raşit Öymen, Ankara, 1974, C. II, s. 44 vd.

Bu teoriyle ilgili eleştiriler: Durkheim'in teorisi, kutsal olanla olmayanın ayırılması ve toplumsal faktörün din hayatındaki yaptırım gücünün büyüklüğünü göstermesi açısından çok önemli olmakla beraber, diğer etkenleri hesaba katmadığından birçok eleştirilere uğramıştır. Durkheim, din duygusunun kişisel gücünü ihmal etmiş ve onu hesaba katmamıştır. Meselâ, "Buda, kendi geleneksel çevresine aykırı olacak yalnızlık içinde daldığı düşüncelerden bir kâinat ve beşerî hayat kavramı çıkarmak suretiyle dinî düşüncenin doruğuna oturmuştur. Birçok dinlerdeki mistik insan, toplu halde yapılan ayinlere ilgisiz kalarak şahsen kendi Tanrısına ulaşır." ³⁰ Din duygusunun kişisel yönünün önemli olduğu konusunda, İslâm dünyasındaki mutasavvıfların kendi ruhlarında yaptıkları iç müşahedelerini ve dinî yaşantılarını da katmamız gerekir.

Durkheim'in kutsalla toplumu bir tutması da isabetli değildir. Çünkü toplumun kişiye yardım etmesi ve onu koruması doğru olmakla birlikte, çoğu kez onu sömürmesi, ona haksızlık etmesi hatta ölüme sürüklemesi de bir gerçektir ³¹.

Öte yandan ilkelerin birbirlerini izleyen toplanma ve dağılma dönemleri mevsimlere göre vuku bulmuştur. Tabii ürünlerin az olduğu dönemlerde kabile küçük gruplar halinde dağılır, ürünün bol olduğu dönemlerde bir arada toplanırlar. Demek ki toplumsal olaylara coğrafi faktörler doğrudan etki etmektedir. İklimin başka türlü olması halinde, sosyal olaylar ve kabilenin ruhî durumları da başka olacaktı. Klan totemlerinin yöre bitkilerinden veya hayvanlarından olması, cennet, cehennem fikirlerinin coğrafi çevrenin yerli renklerinden alınması, bu faktörün en açık kanıtlarındandır. Durkheim bunlardan başka, kozmik olayların insan üzerine etkisini de ihmal etmiştir. Çünkü ayın, güneşin, yıldırımın tanrılaştırıldığı açıkça müşahade edilmektedir. Durkheim, insanın biyolojik yapısının oynadığı rol üzerinde de durmamıştır. Fareler, serçeler veya diğer hayvanlar ne kadar bir araya gelip toplansalar ve birbirlerine etki etseler de hiçbir zaman dinî kavramlar meydana getiremezler ³². Şu halde E. Durkheim, sosyolojik olayları incelerken onların biyolojik ve psikolojik yönlerini ihmal etmiş bulunmaktadır.

İşte bütün bu eleştiriler ve aşağıda sunacağımız ilkele ait tek tanrı inancına ilişkin din teorisi, Durkheim'in dinin kaynağı hakkında yaptığı sosyolojik açıklamaların tek yanlı ve yetersiz olduğunu göstermektedir.

³⁰ Félicien Challe, *Petite Histoire des Grandes Religions*, P.U.F. Paris, 1947, p. 262; Krş. *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972, s. 284.

³¹ A.g.e., p. 262.

³² P. A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, Çev. M. Münir Raşit Öymen, C. II, s. 48 vd; Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 199 vd.

6. Tektanrı Teori: Bu teori, öncekilerin zıddına en eski din şekli olarak tektanrıca kabul eder.

İskoçyalı Andrew Lang (1844-1912), güneydoğu Avustralya'daki ilkel kabileler arasında yapılan gözlemlerden hareket ederek ilk defa ruhculuğu ciddi bir şekilde eleştirmiştir. O, bu ilkel toplumların ruhlara veya manevî varlıklara tapınmadıklarını, fakat gökte bulunan, insanların ahlâkî davranışını gözeten bir "üstün varlık-étre suprême" kabul ettiklerini ve bu tesbitlere dayanarak ilk din şeklinin tektanrıca olduğunu söylemiştir³³.

Avusturyalı antropolog Wilhelm Schmidt (1868-1954) de, "Die Gottesidee" (1912-1955) adlı onüç ciltlik büyük eserinde, dünyanın bütün toplumlarında bir "üstün varlık" inancının olduğunu ve ona insanlığın en eski din şekli olarak bakılması gerektiğini göstermeye çalışmaktadır³⁴.

İtalyan R. Pettazzoni'nin teorisi de çoğukez bu teorinin içinde sınıflandırılmıştır³⁵. Pettazzoni, "L'essere supremo nelle religioni primitive" adlı eserinde "bu üstün varlık kavramlarının açık bir şekilde oluşmuş olduğunu göstermiştir: Semavî üstün varlık, ebedî, her yerde hazır ve nazır, mutlak kudret sahibi, dünyanın yaratıcısı, iyi ve kötünün hâkimidir, onun en ayrıcalıklı semavî belirtisi, gökgürültüsüdür."³⁶ "Semavî üstün varlığın varolması fenomeni, eski Doğu'nun ve Hint-Avrupa dünyasının bazı dinlerinde doğrulanmıştır."³⁷

Bu teoriye göre, zamanla semavî üstün varlık inancı silindikten sonra, insana ve isteklerine daha yakın ve daha faal olan tanrılar edinilmiş, böylece antik "büyük dinler" ortaya çıkmıştır³⁸.

Şu halde etnologların araştırmalarına göre toteme değin ilkel toplumlar içinde de totemler ve ruhlardan üstün varlık, bir Tanrı inancının olduğu, dünyanın toteme değil, ona yapıldığı tesbit edilmiştir. Ancak totemler, kendilerinde kutsallık yayılmış ferdî obje olarak dinî inanış içinde bulunuyorlar³⁹.

7. Froydizm (Freudisme) Teorisi: S. Freud (1859-1939), dinin kaynağını totemciliğe dayandırır. Ona göre ilkel milletlerin dinleri totemciliktir. Totem fikrinin yanında yer alan yasak (haram) fikri, Freud'un kullandığı psikanaliz

33 H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, p. 18.

34 Aynı yer.

35 Aynı yer.

36 Hervé Rousseau, Les Religions, P.U.F. Paris, 1968, p. 32

37 A.g.e., p. 33.

38 Aynı yer.

39 Hilmi Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, İkinci Kısım, A. Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1958, s. 257.

metodunda çok önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü yasak, kutsal olanı olmayandan ayırmaya yaramaktadır. Totemizm’de iki tür yasak fikri çok önemlidir: Biri, totem kabul edilen hayvanı öldürmeyi, yemeyi, bazen dokunmayı, bitki olan totemi toplamayı ve yemeyi yasaklamaktadır. Diğer bir yasak, aynı klandan olan erkeklerin ve kadınların birbirleriyle evlenmelerini haram kılmaktadır. Freud, “Totem ve Tabu” adlı kitabında, bütün dinî inançları, Ödip kompleksi adını verdiği cinsî eğilime (libido) ilişkin bilinçaltı bir bunalımın bilinç alanında türlü şekiller olarak ortaya çıktığını göstermeye çalışır⁴⁰.

Freud’a göre din, bütün insanların acı çektiği kafayı sürekli meşgul eden ruhî bozukluklar (nevrozlar) ve bir yanılsama (illusion) olarak tanımlanmış, ancak insanlık olgunluğa ulaştığında bu zararlı yanılsamayı yok etmek zorundadır; Tanrı, beşerî bir yaratma, ideal babanın ülküleştirilmesi, hayat tarafından korkutulmuş kimseler için tabiatın dışında bir sığınaktır⁴¹. Yine ona göre din, insanın zihnini geliştiremediği, tabiat olaylarını ve kuvvetlerini aklıyla istediği yöne çevirmeyi başaramadığı ve acz içinde bulunduğu aşamada meydana gelmiştir⁴². “Libido”nun bir adı da toplumsal içgüdü olmaktadır⁴³.

Eleştiri. Freudizm teorisine de birçok eleştiriler yöneltilerek kusurları ortaya konulmuştur: P. A. Sorokin, “Çağdaş Sosyoloji Teorileri” adlı kitabında bu derece az bilimsel olan bu teorinin insanlar arasında yine de birçok taraftar bulmasına hayret ederek eleştiride bulunmaktadır: Freud’un libido’su (cinsî eğilimi), insanın bütün faaliyetlerinin temelini oturtulmuştur. Âdeta insan, cinsî içgüdü ile hareket eden basit bir cinsel makine seviyesine indirgenmiştir. Çünkü aile, evlenme, baba aşkı, dostluk, toplumun kendisi, din, büyü, hukuk, sanat, bilim ve benzeri herşey seksüel (cinsî) faktörün çok şekilli görünüşü olarak değerlendirilmiştir. Bu türlü açıklama, ilmî bakımdan çok kısır olup, aynı içeriği aynı anlamda türlü sözcüklerle anlatma (tautologie)dan ibarettir. Freud’un libidosu ile hayat kavramı aynı şey sayılmaktadır. Öyleki libido teriminin anlamı bazen çok dar tutulmakta, bazen sınırsız bir anlam kazanmaktadır. Böylece değişik anlamda kullanılan ve son derece bulanık bir libido terimiyle olaylar arasında bağlantı veya nedensellik (causalité) ilişkisi kurmak mümkün değildir⁴⁴.

40 Freud, Totem ve Tabu, Çev. Niyazi Berkes, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

41 E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, p. 135.

42 Freud, Totem ve Tabu, Çev. Niyazi Berkes.

43 Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 119 vd.

44 P. A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, Çev. M. Münir Raşit Öymen, C. II, s. 145-146 vd; Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 119-120; Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken, Tarihî Maddeciliğe Reddiye, İkinci Baskı, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1963, s. 91-101.

Freudçular (Karen Horney, Erich Fromm ve Harry Strack Sullivan), birçok bakımlardan Freud'dan ayrılarak eleştiride bulunmuşlardır: 1. Freud, insanı biyolojik varlık gibi ele almış ve biyolojik içtepilere göre açıklama yoluna gitmiştir. Halbuki insanın sosyal ağırlıklı bir yanı vardır. İnsanın başka insanlarla ilişki kurmak, birbirlerine birşey vermek ve almak gibi birçok eğilimleri ve özellikleri de bulunmaktadır. 2. İnsan, Freud'un ortaya attığı gibi her zaman kötü bir varlık değildir. Hem kötülüğe, hem iyiliğe imkânları ve eğilimleri olan bir varlıktır. 3. Nevrozlar (ruhî bozukluklar), insanın biyolojik içtepileri ile toplum arasındaki bir çatışmadan çok, insanlararası ilişkilerdeki bozukluklardan ve çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Bu çatışmaların meydana getirdiği nevrozla ilgili eğilimler ilk çocukluk yıllarında teşekkül etmekle beraber, daha sonraki dönemlerde yaşanılanların da onlara önemli etkide bulunduğu da bir gerçektir. Çünkü ilk çocukluk döneminin kötü etkilerinin sonraki şartlar tarafından sürdürülmesi de, ortadan kaldırılması da, kuvvetlenmesi de mümkündür⁴⁵.

Öte yandan psikanalizciler, önceleri ruh hayatının "karanlık yönlerini ve derinliklerini açıklamak" iddiasıyla giriştikleri tahlillerden hareketle yavaş yavaş psikolojinin sınırlarını aşmışlar ve panseksüalist bir dünya görüşü benimseyerek manevî değerler alanına girmek suretiyle yeni "değerler" ortaya atma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Freud, ilmî ve felsefî yönden bir birlik arzetmeyen, yalnızca dine hücum ve dinî değerleri alaya alma kararlılığıyla akıl yerine hislerini ön plânda tutmuştur. O, felsefî espri ve kritikten mahrum olduğu için dayandığı esasları bir felsefî eleştiriye tabi tutamamıştır⁴⁶.

Freud'un teorisinde temel taşı kabul edilen cinsiyet eğilimi (libido) kavramı ile bütün beşerî faaliyetlerin açıklanması mümkün görünmemektedir. Çünkü insanların maddeyi aşan birçok eğilim ve duyguları vardır ki, bunların cinsiyetle hiçbir ilgisi yoktur. Ana-baba sevgisi, millet ve vatan sevgisi, ilim ve sanat sevgisi, Allah aşkı gibi duyguları cinsiyete ve maddiyata dayandırmamız mümkün değildir⁴⁷. Tarihte ve çağımızda görülen birçok dindar ve mistiğin hayatlarında yaşadıkları çileler, özellikle İslâm mutasavvıflarında rastlanan ve hiçbir karşılık beklenmeden müthiş azaplar karşısında bile katlandıkları ızdıraplar, Allah'a olan muhabbet (sevgi) bağları hiçbir maddî nedenle açıklanamaz. Onların aşklarının derinliklerinde yatan hakiki sevgi, hiçbir maddî karşılık beklemeden besle-

45 Karen Horney, Çağımızın Tedirgin İnsanı, Çev. Dr. Ayda Yörükân, Tur Yayınları, İstanbul, 1980, s. 14-16 (Çevirenin önsözü).

46 Prof. Dr. Bedi Ziya Egemen, Din Psikolojisi, A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1952, s. 40-41.

47 Krş. A.g.e., s. 43.iriş, İkinci Kısım, A. Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1958, s. 257.

nilen sevgidir. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (a.s.)'in şu tavrı da bunun en büyük örneğidir. Kendisine, "Bütün günahlarının bağışlandığı bildirilmesine rağmen ibadet hususunda niçin bu kadar kendini zorluyorsun." denildiğinde, "Ben şükreden bir kul olmayayım mı?" diye cevap verirdi. Hele yaratıklara hiçbir şekilde benzemeyen İslâmdaki Allah anlayışı ile Freud'un ileri sürdüğü baba evlat ilişkisinin kesinlikle bağdaşır tarafı olamaz.

Şu halde Freud'un ve psikanalizcilerin maddeden uzak yüksek değerlere yönelik ruhî çabaları cinsiyet kavramına dayandırmaları yanlış ve aşırı bir harekettir. Evet insanlar arasında onların anladığı anlamda cinsî eğilimleri ağır basan hasta tipler bulunabilir, ancak bunları normal insanlara yöneltmek doğru olmaz. Kısacası psikanaliz metodunun normal ruhlara ve dinî yaşantının tahliline uygulanması isabetsiz ve yanlıştır⁴⁸.

Burada Freud'u en çok tanıyan ve onu en iyi teşhis eden öğrencisi ünlü psikolog C. G. Jung (1875-1961)'un sözlerini önemine binaen aktarmak istiyoruz. Jung diyor ki: "İnsan nasılsa, öyle görür. Başkaları başka yollara sahip oldukları için, başka türlü görürler ve ifade ederler. Bunu herkesten önce Freud'un ilk talebelerinden biri olan Adler isbat etti: Freud'un kullandığı aynı tecrübe malzemesini bambaşka bir görüşle önümüze serdi. Çünkü Adler de psikolojinin hayatta sık sık rastlanan muayyen bir tipini temsil eder."

"Her iki mektebin de, insanı daha ziyade marazî cepheden mütalâa ettikleri ve onu kusur ve aksaklıklarıyla izaha çalıştıkları hususundaki ithamını saklayamam. Bunun en mukni bir misali Freud'un, dinî yaşantısı anlamak hususunda gösterdiği kabiliyetsizliktir."

"Halbuki ben, insanı sıhhatli ve sağlam cephesinden kavramak, hastayı da Freud'un hemen her sahifesinde tasvir olunan mahut psikolojiden kurtarmak isteyeyim. Esasen Freud'un herhangi bir şekilde kendi ruh haletinin dışına çıkararak hastayı, bizzat doktorun müptelâ olduğu marazdan nasıl kurtardığını bir türlü göremiyorum. Evet onun psikolojisi tek taraflı ve muayyen bir nevrozun, mariz bir insanın psikolojisidir. Bu itibarla ancak bu hale uygun bir durumda carî ve muteberdir. Bu hudutlar dahilinde kalmak şartıyla Freud makbuldür. Hatta hakikatten ayrıldığı zaman bile... Çünkü bu da nihayet hastalığın bir icabı-

45 Karen Horney, Çağımızın Tedirgin İnsanı, Çev. Dr. Ayda Yörükân, Tur Yayınları, İstanbul, 1980, s. 14-16 (Çevirenin önsözü).

46 Prof. Dr. Bedi Ziya Egemen, Din Psikolojisi, A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1952, s. 40-41.

47 Krş. A.g.e., s. 43.

48 A.g.e., s. 44-45.

dır. Bir itiraf olmak bakımından da bir hakikat hükmündedir. Fakat bu psikoloji sağlam bir insanın psikolojisi değildir.”⁴⁹

Görülüyor ki ünlü Jung’un tenkitleri çok açık olup herhangi bir ilave ve yoruma gerek yoktur. Yine Jung’a göre din, insanı kavramakta ve kontrol etmektedir. İnsan dinin yaratıcısı değil, kurbanı olmaktadır⁵⁰.

8. Marksizm (Marxisme) Teorisinde Din: Karl Marx (1818-1883)’a ve onun yolundan gidenlere göre, “Maddî hayatın üretim tarzı, genel olarak sosyal, siyasî ve fikrî hayatın gelişimini egemenliği altına almaktadır. İnsanların varlığını tayin eden onların bilinci değil, tam tersine onların bilincini tayin eden kendilerinin sosyal varlıklarıdır.”⁵¹ Toplumun temeli olan iktisadî (ekonomik) koşullar, hukukî, siyasî, bedî (estetik), fikrî, dinî ve sosyal yapıyı belirlemektedir. Marksizm düşüncede “alt yapı” olayını ekonomi, “üst yapı” olaylarını da din, ahlâk, hukuk, sarat v.b. sosyal değerler teşkil etmektedir. Toplumun anatomik yapısı ekonomiye dayanmaktadır. Ekonomik faktör, diğer olayları belirleyen ilk ve en önemli bir faktördür. Ekonomik temel üzerine kurulmuş olan, din, ahlâk, hukuk, ilim, siyaset, eğitim ve sanat, toplumun içinde bulunduğu zamanın maddî koşullarına ve zaruretlere göre şekil ve içerik kazanırlar. Maddî koşullar değişince, onlar da değişmeye mahkumdur. Görüldüğü gibi din inancı da toplumun ekonomik hayatının bir sonucudur. “Din, insanı yaratmaz, fakat insan dini yaratır.”⁵² “Dinin eleştirisi her türlü eleştirinin ilk koşuludur.”⁵³ “Din, beşerî varlığın düşsel (hayalî) gerçekleşmesidir. Çünkü beşerî varlık, doğru gerçeğe sahip değildir. Halkın aldatıcı mutluluğu olarak dinin ortadan kalkması, onun gerçek mutluluğunun açıkça belirttiği arzudur. Tanrı’ya neden olan sefâlet değildir. Dinî sefâlet, bir ölçüde gerçek sefâletin ifadesi, bir ölçüde de bu gerçek sefâlete karşı çıkmadır...”⁵⁴

Marx, insanlık tarihinin bugüne kadar sınıf kavgasıyla süregeldiğini ifade etmiştir: “Günümüze kadar bütün toplumların tarihi, sınıfların kavgasından başka bir şey değildir. Hür insan ve köle, asil ve halk, ağababası ve toprak kölesi, usta ve kalfa, kısacası ezen ve ezilen, sürekli birbirlerine karşı kesintisiz bazen açık, bazen gizli bir savaş geçirmişler, bu her zaman bütün toplumun ya devrim-

49 A.g.e., s. 46-47. (C.G.Jung, Seelenprobleme der Gegenwart, Zürich, 1932, s. 76-77’den naklen).

50 A.g.e., s. 48.

51 Karl Marx, Oeuvres Ekonomi, Bibliothèque de Pléiade, Paris, 1969, I, p. 273.

52 Henri Desroche, Socialismes et Sociologie Religieuse, Éditions Cujus, Paris, 1965, p. 233.

53 Henri Desroche, Marxisme et Religions, P.U.F. Paris, p. 5.

54 A.g.e., p. 6.

ci bir değişlikle ya da mücâdele eden her iki sınıfın yıkımı ile sona eren bir savaştır.”⁵⁵

Marx'a göre, “din halkın afyonudur.” Din, toplumu köreltmek için burjuvalar tarafından kullanılan bir âlettir. Dinin insanın başına gelenler için yatıştırıcı bir işlevi vardır. İnsana çeşitli sömürünün adâletsizliklerine ruhen dayanma gücü sağlar. İnsanlar dünyada mutluluğu elde edemezse, öteki dünyada erişeceğinin ümidini taşır. Din, toplumda birbirlerine karşı mücadele eden sınıflar arasında bulunan kızgınlığı yatıştırmaya hizmet eder. Fakire yoksulluğun nimetini öğretirken, zengine de sömürülerinin haklı ve yerinde olduğu izlenimini vermek için sadaka dağıtması telkininde bulunur. Neticede o, mevcut üretim tarzının uygun olduğunu ve kütlelerin sömürülmesine devam edilmesini sağlayarak insanların hayat ve maddî âlemi ilmî yönden öğrenmelerine engel olacak şekilde beyinlerini uyuşturduğu için afyondur. Üretim tarzı ve daha yüksek bir toplum şekli vücuda getirilerek ilmî ve ekonomik gelişme sağlanmadıkça, kapitalizm düzeninin sömürüsü devam edeceği için dinin baskısı ve çekiciliği ortadan kalkmayacaktır. Din, ancak mükemmel komünizm düzen yerleştirelince dünyadan silinecektir. Dini incelemek için materyalist metoddan başka yol yoktur. İnsan dinin aldatmacasını anlayınca kendini esir eden şartların kaldırılması gereğini de duyar⁵⁶.

Eleştiri: Marx ve Engels'in teorileri birçok yönden eleştirilmiştir.

A) Marx'ın teorisinin ilk hatası, tek taraflı nedensellik (causalité) ilişkisi ve tarihi determinizm anlayışını benimsemiş olmasıdır. Çünkü ona göre, “üretim tarzı, sosyal, siyasî ve ruhî hayatın gelişmesinin genel özelliklerini belirler.” Sebep aktif bir unsur olarak kendi sonucunu, tek yanlı bir şekilde belirler, yaratır ve üretir. Artık tarihte kalmış olan bu zihniyetin çağımızda kabul edilir tarafı kalmamıştır. Bu anlayış zaten metafizik olduğu için özellikle sosyal alanlarda bulunan çeşitli olayların ilişkisine uygulanamaz. Çünkü bu olaylar tek yanlı değil, karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Karşılıklı fonksiyon ilişkisinde tek yanlı nedensellik ilişkisi yanlıştır. Marx'ın ekonomik etkene ilk neden kabul etmesi bizzat toplumsal olaylar tarafından doğrulanmamaktadır. İlkel toplumlar

⁵⁵ Georges Gurvitch, *La Vocation Actuelle de La Sociologie*, P.U.F. Paris, 1963, II, p. 271.

⁵⁶ Bu konuda bak. Henri Lefebvre, *Sociologie de Marx*, P.U.F. Paris, 1966, p. 67 vd.; Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, s. 43 vd.; Nejat Muallimoęlu (Editör), *Bütün Yönleriyle Komünizm*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1976, s. 120 vd.; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İkinci Basılış, İstanbul, 1983, s. 35 vd.; P.A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, Çev. M. Mithat Raşit Öymen, C. II, s. 98-100; Peyami Safa, *Sosyalizm*, Bâbüfâli Yayınevi, İstanbul, tarihsiz, s. 82 vd.; Jacques Bidet, *Engels et la Religion*, dans *la Philosophie et Religion*, Paris, 1971, p. 167-185.

üzerinde yapılan incelemeler, bu toplumlarda karşılaşılan dinî düşüncelerin, huraferelerin, törelerin, tabuların, sanat v.b. toplumsal faktörlerin de en az ekonomik faktör kadar eski olduklarını göstermektedir. Araştırmalar, ilkel insanın midesini doyurmanın dışında da birçok olgularının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda ekonomik faktörün diğerlerinden önce geldiğini söylemek hiçbir esasa dayanmamaktadır. Öyleyse toplumsal olaylar arasında tek yanlı bir ilişkiden değil, karşılıklı ilişkiden ve etkiden söz etmek zorunluluğu vardır. Zaten bu ilişkilerin karşılıklı olduğu apaçık meydandadır. Hiç şüphe yok ki toplumun ekonomik ve hukuk düzeni, kültürel hayatı, siyasî yapısı din üzerine etki yaparken, dinin de onlara etkide bulunduğunu söylemeye gerek yoktur. Coğrafi koşulların ve insanın biyolojik dürtülerinin insan hayatında ekonomik faktörden daha az etki yaptığı söylenemez. Kısacası bütün olayların birbirleriyle ilişkisi ve birbirlerine karşılıklı etkileri inkâr olunmayacak şekilde ortadadır. Espinas, Durkheim, P. Huvelin, Thurnwald, Malinowski, Hubert ve Mauss gibi sosyolog ve etnologların araştırmaları, ilkel toplumlarda üretim tekniğinin ve ekonomik hayatın, din, büyü, ilim ve fikir olaylarından ayrılmadıklarını ve birbirleri olmadan anlaşılamayacaklarını belirtmişlerdir⁵⁷.

Ayrıca Max Weber, araştırmalarında dinî olaylar ile ekonomik olaylar arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmış, bunların birbirlerine bağımlılığını gösterdiği gibi modern kapitalizmin kaynağının dinden çıktığını göstermiştir⁵⁸.

Bütün bu incelemelerden çıkan sonuç, Marx'ın teorisinde yer alan ekonomik faktörün önceliği ortadan kalkmakta ve temelinden yıkılmaktadır.

B) Marxizmin ikinci hatası da ekonomik faktör deyiminin belirsizliği ve ikiye bölünmüşlüğüdür. Marx'ın teorisine göre, "ekonomik faktör toplumsal olayların ilk ve en önemli faktörüdür." sözü Marxçı ve Marxçı olmayan yazarlar tarafından iki tarzda yorumlanmıştır. Marxçı yazarlar ve Marxçı olmayanlardan Plekhanov ve Elwood bu deyim, Marx'ın düşündüğü anlamda ekonomik faktörün, diğer faktörlerden ayrı olarak bütün tarihî ve sosyal olayları açıklamak için yeterli olduğu anlamında yorumlamışlardır. Seligman, Labriola gibi bazı yazarlar, Marx ve Engels'in son dönem yazılarına uygun olarak ekono-

57 Bak. P.A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, Çev. M. Münir Raşit Öymen, C. II, s. 100-104; Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 230-33; Peyami Safa, Sosyalizm, s. 87-91; Ord. Prof. Dr. Hans Freyer, Din Sosyolojisi, Çev. Doç. Dr. Turgut Kalpöz, s. 64-65.

58 P.A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, Çev. M. Münir Raşit Öymen, C. II, s. 103; Raymond Aron, Les étapes de la pensée sociologique, Editions Gallimard, Paris, 1967, p. 529 vd.; Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 232.

mik faktörün yalnız esas faktör olduğunu onun yanında daha az önemli faktörlerin de bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.

Buna göre biz birinci yorumlamayı benimsersek, o bizi yanlış ve anlamsız sonuçlara sürükler, ikincisini kabul ettiğimizde ekonomi teorisini terketmiş oluruz.

Şöyle ki birinci yorum tekçi bir anlayış olup, sosyal hayatı ve bütün tarihi gelişmeyi yalnız ekonomi faktörüyle açıklamak isteyen bir iddiadır. Bu görüşü aklın kabul etmesi imkânsızdır. Çünkü taban tabana zıt olan olayların aynı sebebin sonuçları olması akla aykırıdır. Eğer biz, sosyal hayatı meydana getiren savaş ve barış, yoksulluk ve zenginlik, esirlik ve kurtuluş, inkılâp ve gericilik gibi birbirine zıt olaylar, ekonomik faktörün sonuçlarıdır, dersek, şöyle bir denklem ile karşı karşıya geliriz: A ve A olmayan=E, yani taban tabana zıt olaylar aynı nedenin sonuçlarıdır. Böyle bir denklemin mantık açısından hiçbir değeri olmaz. O, ilmin temel ilkesiyle de çelişiktir.

İkinci yorumlamaya gelince, sosyal hayatın açıklamasında ekonomik faktöre paralel olarak başka faktörlerin de bulunduğu kabul edilmiş ve tekçi (ekonomik faktör) anlayışından vazgeçilmek suretiyle faktörlerin çokluğu teorisine dönülmüş olunmaktadır. O takdirde ekonomik faktör, toplumsal olayları meydana getiren çeşitli faktörlerden bir tanesidir, anlamına gelmektedir. Zaten bu görüş, Marx ve Engels'den yüzyıllarca önceden beri, sayısız düşünür tarafından söylenmiş ve benimsenmiştir. Aynı şekilde önceki düşünürler de ekonomik faktörün toplumsal hayatta çok önemli bir etken olduğunu belirtmişlerdir. Şu halde ilâve bir şey yoktur⁵⁹.

C) Marx'ın teorisinin üçüncü kusuru "ekonomik faktör", "üretim güçleri ve ilişkileri" ve "ekonomik temel" terimlerinin yeterince açık bir şekilde tanımı yapılmış değildir. Doğrusu Marx'ın eserlerinde kullandığı terimlerin bulanıklığı, başka yazarlar tarafından ayrı ayrı anlamlarda yorumlanmasına neden olmuştur. Meselâ, "ekonomik faktör" terimini, kimileri teknik karşılığı, kimileri üretimin temel koşulları anlamında kullanmışlardır⁶⁰.

D) Marx'ın, "günümüze kadar bütün toplumların tarihi, sınıfların kavgasından başka bir şey değildir." iddiası, sınıflar arasında işbirliği olmadığı anlamına geldiği ölçüde yanlıştır. Çünkü sınıflar arası işbirliği, sınıf kavgalarından

⁵⁹ P.A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, Çev. M. Münir Raşit Öymen, C. II, s. 105-108.

⁶⁰ A.g.e., aynı yer vd.

daha genel ve evrensel bir olaydır. İlmî, tekniğin, endüstrinin ve sanatın gelişmesinin, insanlığın dayanışması ve işbirliği sayesinde olduğu bir gerçektir. İnsanlığın ilerlemesine sebep olan medeniyetin bu nimetleri, sınıflar arasındaki kavgadan ve kinden çok, sınıflar arasındaki işbirliğinin göstergesidir. Sınıflar arasındaki kavga, onların birbirleriyle olan işbirliği ve dayanışmadan daha ağır bassaydı, insanlık bugün geldiği bilim ve teknik çağı seviyesine ulaşamazdı. Kısacası, Marx-Engels'in ekonomik sosyal sınıflar arası kavga anlayışı, bulanık ve belirsizdir⁶¹.

E. Marx'ın teorisinin başka bir yanı sıra da tarihî determinizm anlayışının çelişik olmasıdır. Marx'ın yazılarında: İnsanların üretim ilişkileri onların iradelerinin dışında ve kaçınılmaz ilişkilerdir. Üretim güçleri insanlardan ve diğer sosyal faktörlerden bağımsız olarak kendiliğinden gelişmektedir, şeklinde ifade edilmektedir. Bütün insan tarihi süreci, "insan hareket eder ve ekonomik faktör onu sevk eder." veya Bossuet'nin şu sözüne göre, "insan hareket eder ve Allah onu sevkeder." gibi. Kapitalizmin yok edilmesini ve sosyalizmin başarısını sağlayacak olan kaçınılmaz alın yazısı, ekonomik faktör düşüncesi üzerine dayandırılmıştır.

Oysa determinizmin bu kaderci yorumuna ilim bakımından çok itirazda bulunabilir. Çünkü ilmî determinizmin kadercilikle hiçbir ortak noktası olamaz. İlmî determinizm ancak şunu söyler, ihtimaliyet teorisinin temeli üzerinde falan filan olayların görünüşü, bağlantısı veya kayboluşu şu veya bu ihtimaliyet derecesine göre ihtimal dahilindedir veya değildir. Bunun dışında birşey demez. "Kaçınılmaz", "zorunlu" v.b. deyimler ilmî determinizmde yer almaz⁶².

Marxizme karşı yukarıda yapılan eleştirilere aşağıdaki hususları da ilave etmek istiyoruz. Tarihi maddecilerin "Din halkın afyonudur." diye ileri sürdükleri iddia, objektiflikten ve ilmîlikten uzak, özellikle dinin karşısında olmak ve onu kötülemek amacına yönelik bir girişimdir. Marx'ın bunu yazdığı (1844'de) 19. asırda, Avrupa'da "Kutsal İttifak" egemendi. Gerek katolik kiliseleri, gerek milletlerin başında bulunan hükümdarlar, sömürülerini ve baskılarını sürdürmek için halkların isteklerine, eylem özgürlüklerine ve sosyal adâletsizliklere başkaldırılarına karşı önleyici bir kalkan olarak dini kullanıyorlardı. Şurası bir gerçek ki yeryüzünde her zaman zâlim ve hileci insanlar, her ideali ve inancı, kendi emelleri ve çıkarları uğruna haksız yere kullanabilmektedirler. Bu durum, sade-

61 A.g.e., s. 112-114.

62 A.g.e., s. 111-112

ce dinle sınırlı kalmamakta her türlü ideolojik felsefî, ahlâkî ve benzeri şeyler için de söz konusu olmaktadır. Din insanlara, acıma, müjde ve ümit aşladığı gibi haksızlık yapanlara karşı şiddetli ceza uygulanacağını da içermektedir. Marx'ın dine karşı görüşleri, Yahudiliğe, Hıristiyanlığa ve papaların tutumlarına dayanmaktadır. Ancak Marxçılar, bu görüşlerini bütün dinler hakkında kullanmışlardır. Halbuki dünyadaki dinlerin ortak yönleri olabildiği gibi farklı özellikleri de vardır. Bazı dinler sırf bu dünyaya, bazıları öbür dünyaya önem verir. Bazılarına göre insanlar arasında sınıf farkının olması gayet doğal olabilir. Oysa İslâm'da insanlar arasında hiçbir sınıf farkı yoktur. Herkes Allah'ın kuludur. Sınıf kavgasının meşruluğuna, insanların birbirlerini sömürmelerine asla izin yoktur. Tersine İslâmiyet müntesiplerine, hangi dinden, ırktan ve sınıftan olursa olsun bütün insanlara karşı adâletle ve iyilikle davranılmasını emretmektedir. Eğer bir kimseye bir haksızlık yapılmışsa, onun hakkını vermedikçe hakkını yiyen kimsenin Allah tarafından bağışlanmayacağı ve kul hakkının cezasının ağır olacağı belirtilmiştir. Öte yandan insanların dünyada meydana getirdikleri büyük sanat eserlerinin ve medeniyet abidelerinin kökeninde din vardır. Durkheim gibi sosyologların da belirttiği gibi gündelik hayatta görülen üstün toplumsal heyecanlar kaynağını dinden almaktadır. Hatta müsbet ilimlerin temeli olduğu, onların gelişmesini beslediği zamanlar mevcuttur⁶³.

Şu halde insan ne Freud'un tezinde olduğu gibi sadece cinsel bir varlık, ne de Marx'ın söylediği anlamda ekonomik bir varlıktır. O, bunlarla beraber, sosyal, psikolojik, estetik, ahlâkî, aşkın v.b. birçok cepheli bir yapıya sahiptir. Aksi takdirde tekeli bir görüş, bizi her zaman, insanı anlamada ve anlatmada eksik, yanlış sonuçlara götürür. Marxçıların bütün dinler hakkında söyledikleri isâbetsiz peşin hükümlerinin hatalı olduğu her zaman ispatlanabilir. Meselâ İslâmiyet, insanı, bireysel, sosyal, ekonomik, estetik, cinsel, ruhî v.b. yönleriyle kısacası maddî ve manevî varlığıyla bir bütün olarak görür. Hz. Muhammed (a.s.), bunu arkadaşlarına: "Senin üzerinde kendi canının hakkı var, Tanrı'nın hakkı var, misafirlerinin hakkı veya ziyaretçilerinin hakkı var, ailenin hakkı vardır. Öyleyse her hak sahibine hakkını ver!" diye öğretmiştir⁶⁴. Bugün ilim adamları, insanın bütün yönlerini inceledikten sonra doğru teşhisin bulunabileceğini bildirmektedirler. Yoksa kendimizi gerçekçi ve akîl olmaktan uzaklaştırmış oluruz. İslâm dini, her zaman sömürünün karşısında olmuş, şerefli varlık kabul ettiği insanın maddî, manevî ve aşkın boyutlarını birlikte geliştirmesini, her-

63 Hilmi Ziya Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye, s. 52.

64 Sünenü't-Tirmizi, B. ez-Zühd, B: 48.

kesin mutluluğu için ne lazımsa onu yerine getirmesini istemektedir. Kuşkusuz başka fikirleri istismar ettikleri gibi insanlar, geçmişte olduğu gibi günümüzde de İslâm'ı kendi çıkarları uğruna âlet edebilmektedirler. Ancak bunu dinin kendi özüyle karıştırmamak gerekir. Bugün herkes sosyal olayların çok etmenli bir yorumlamaya sahip olduğunu bilmektedir. Bu yüzden bilim adamına düşen görev, ilmî yönden her sosyal veya psikolojik olgunun sebepleri üzerinde ayrı ayrı durarak onları etki oranlarına ve önem sırasına göre tesbit edip ortaya koymak suretiyle sonuçları konusunda ihtimaliyet derecesi nisbetinde söz söylemektir. Böylece insanları subjektif teorilerle meşgul etmemiş, bilim ve tekniğin gelişmesine yardım etmiş olur.

Şu halde Marxçıların halk dinleri ile yüksek dinler arasında bulunan büyük farkı yok saymaları da önemli yanlışlıklarından biridir. Bu arada İslâm dini, müslümanları daima çalışmaya teşvik ettiğine göre "Din halk için afyondur." sözünün hiçbir şekilde İslâmiyetle bağdaşır tarafı yoktur. Kur'an-ı Kerim: "İnsan ancak çalıştığına erişir. Çalışması da mutlaka görülecektir." (LIII/39) buyururken, Hz. Peygamber'in de, "İki günü eşit geçen kaybetmiştir."; "Veren el, alan elden üstündür."; "İlim, mü'minin yitiğidir, nerede bulursa onu alır."; "İnsanın dayandığı şey akıldır. Aklı olmayanın dini de yoktur." şeklinde bildirdiği daha nice İslâm ilkeleri mevcutken, bu dine "afyon" damgasını vurmaya kalkışmanın akıl ve mantık ile bağdaşır tarafı yoktur. Böyle bir teşebbüs saçmalık olur. Bugün müslüman ülkeler, sadece yukarıda sözünü ettiğimiz ilkelerin gereklerine göre hareket etselerdi, dünyada en ileri ekonomik düzeyde bulunan ülkeler olurlardı. Bu da Marxçıların dinle ilgili teorilerinin ne kadar da ilmlikten ve objektiflikten uzak olduğunu göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki Marx, "Din halk için afyondur." özünü Hıristiyan kilisesini esas alarak söylemiştir.

9. Yahudiliğe Göre Dinin Kaynağı: Yahudilerin dini, Hz. İbrahim soyundan gelen İbrânîlere kadar varır (yaklaşık İ.Ö. 2000 yılları). Yahudiler onların kitaplarının, ilkelerinin ve geleneklerinin mirasçısıdır. Yahudiliğin kurucusu, Hz. İbrahim'dir. Tanrı, İbrânîleri kavimler arasından seçmiştir. (Levililer, 20/26). Tanrı (Yehova), İbrahim ile bir "Anlaşma" yapmıştır. İbrahim, tarihte tek tanrıcılık (monotheisme) fikrini kabul eden ve geliştiren insandır. Bu dinin temel ilkeleri, Tanrı'nın birliği, Tanrı'nın babalığı ve insanlar arasında kardeşlik. Meselâ, vasiyete değin metinlerinde şu öğretiler vardır: "Dinle ey İsrail, Efendimiz olan Tanrı birdir."; "Yakınımı kendin gibi seveceksin."; "Hepimiz aynı Baba'ya sahip değil miyiz? Aynı tek Tanrı bizi yaratmadı mı?" ve benzeri. Yahudilik, Tanrı'nın ilkelerini bir takım peygamberler ve veliler vasıtasıyla in-

sanlara tanıttığı vahye dayalı bir dindir. Yahudiliğin kurucusu her ne kadar Hz. İbrahim ise de, düzenleyicisi (organizatörü) Hz. Musa olmuştur. O, Sina dağında, bütün Ortodoks Yahudilerinin davranışlarını düzenleyen Tevrat'ı Tanrı'dan aldı. O, dinî merasime ait hususları geliştirdi ve ruhanî sistemi düzenledi. Bir Yahudi'nin düzenleyeceği hayat tarzı, Hz. Musa'nın getirdiği Tevrat'ta belirtilmiş ve Tevrat'ın yorumunu ve Yahudi Hukuk'unun temel kodunu oluşturan Talmud'da geliştirilmiştir. Dindar İsraililer, daima Mesih'in gelmesini beklemektedirler. Yahudi dininin ilkeleri, 1180 yıllarında Endülüslü Maimonide (öl. 1204) tarafından onüç madde halinde kaleme alınmıştır: 1. Herşeyin yaratıcısı olan ancak bir Tanrı vardır. 2. O, basit bölünmezdir. 3. O, maddî ve bedenî olmayan bir varlıktır. 4. Yalnız Tanrı ezeli ve ebedîdir, ne başlangıcı, ne de sonu vardır. 5. Yalnız O'na tapılacaktır: aracı veya şefaathçi olarak kabul edilen başka varlıklara ibadet etmemek gerekir. 6. İlâhî vahiyleri almak için saygın peygamberler vardır: onların sözleri doğrudur. 7. Hz. Musa, bütün zamanların en büyük peygamberidir ve peygamberliği gerçektir. 8. Musa'nın kanunları, tamamıyla Kadir-i Mutlak Tanrı tarafından yazdırılmıştır. 9. Bu kanunlar değişmez: onlara bir şey ilave etmek veya çıkarmak yasaktır. 10. Tanrı, bizim bütün düşüncelerimizi ve eylemlerimizi bilir. 11. Tanrı, Musa'nın kanunlarına riayet edenleri mükâfatlandırır, aykırı davrananları cezalandırır. 12. Tanrı kararlaştırdığı zaman bir Mesih (Mehdi) gelecektir. 13. Tanrı dilediği zaman ölüleri diriltecektir⁶⁵.

Bütün Yahudiler, temel ilkeleri konusunda anlaşsalar da, iki büyük ekol (mezhep)e bölünmüşlerdir: a) Ortodoks Yahudiler (özellikle Ortadoğu ülkelerinde); b) İlerici Yahudiler (Batı Avrupa'da). İlericiler de Reformcu ve Liberal (serbest) diye ikiye ayrılırlar. Ortodoks topluluk, Musa peygambere ve hahamlığa değin buyruklara riayette çok sıkı bir titizlik gösterirler. İlerici Yahudiler ise, günlük yaşam içinde önemli ölçüde bir serbesti taraftarıdır. Reformcu ve Liberal Yahudiler, Tevrat'ın ve geleneğin değerini teslim etmekle birlikte, belli bir sınırdan tutarlar. Tevrat, yanılabilen insanlar tarafından yazıldığına göre, çağın bilgi ve koşulları içerisinde bir takım değişikliklerin olabileceğini kabul ederler⁶⁶.

10. Hıristiyanlığa Göre Dinin Kaynağı: Hıristiyan inancına göre, Hıristiyanlık Hz. İsa tarafından kurulmuş ve O'nun yaşamına ve öğretilerine dayanan bir

65 E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, pp. 179-181 (Judaisme); H. Ringgren et A. V. Ström, Les Religions du Monde Traduit de l'allemand par René Jouan, pp. 72-83.

66 E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, p. 181; Krş. Temel Britannica, Hürriyet Ofset, İstanbul, 1993, C. XIX, s. 75.

dindir. Hıristiyanlığın kutsal kitabı, Eski Ahid ile Yeni Ahid'den yani Tevrat ve İncil'den oluşan Kitab-ı Mukaddes (Bible)tir. Hıristiyanlık, Tanrı'nın insanlara eksiksiz ve kesin bir vahyidir⁶⁷.

Anlatıldığına göre altmışı aşkın İncil varken bundan sadece dördü asıl olarak tanınmıştır. Bunlar: Mattâ, Markos, Lûka ve Yuhanna'nın İncilleridir. Niçin dört? Çünkü dört, mistik bir sayıdır. Aziz İrénée, çünkü der: "Dört yön vardır: Doğu, Batı, Kuzey ve Güney."⁶⁸

"Geleneksel teze göre, Mattâ (yahut Levi) bir gümrük memurudur, İsâ tarafından Hıristiyanlığa kabul edilmiş ve onun havarilerinden biri olmuştur. Markus ise, ilk Hıristiyanların evinde toplandığı Kudüslü Meryem adlı bir kadının oğludur. Markus, Paulus'un iş arkadaşı, sonra havari Petrus'un kâtibi olmuştur. Lukâ da Aziz Paulus'un arkadaşı bir doktor idi. Yuhanna ise İsâ'nın sevdiği müridi idi ve çarmıha gerileceği zaman anasını ona teslim etmişti. O, İncil'i yazdığı Efes'te yaşadı. Onu yazmadan önce de Patmos adasında Ahd-i Cedid'in son kitabı (Apocalyse)nı yazmıştı. Demek oluyor ki İncillerin yazarı olarak iki tanık ve tanıkların iki samimi arkadaşı bulunmaktadır."⁶⁹

Ancak İncil'in yazılışının onlara bu türlü nisbet edilişi birçok güçlükleri beraberinde getirmekte, neticede kimin yazdığı belli olmayan kitaplar olarak düşünölmektedir⁷⁰.

Hıristiyan Doktrini: Hıristiyanlığın esası, Tanrı'nın Babalığına ve insanların kardeşliğine inanmaktır. Hıristiyanlığın en büyük çoğunluğu, Teslis (üçlem)'e yani bir tek Tanrı'ya ancak üç Kişi halinde: Baba, Oğul ve Ruhü'l-Kudüs'e iman ederler. Hıristiyan dininin merkezinde İsâ'nın kişiliği yer almaktadır. İnciller onun hayatından ve çalışmasından söz ederler. O'nun doğumu Mattâ'da şöyle anlatılır: "İsâ Mesih'in doğması da şöyle oldu: Anası Meryem Yusuf'a nişanlanmış olduğu halde, buluşmalarından önce Ruhü'l-Kudüs'ten gebe olduğu anlaşıldı. Nişanlısı Yusuf, salih bir adam olup onu âleme rüsvay etmek istemeyerek, gizlice boşanmak niyetinde idi. Fakat bunları düşünürken, işte Rabbin meleği rüyada ona görünüp dedi: Sen Davud oğlu Yusuf, Meryem'i kendine karı olarak almaktan korkma; çünkü kendisinde doğmuş olan Ruhü'l-Kudüs'tendir. Ve bir oğul doğuracaktır; ve onun adını İsâ koyacaksın; çünkü kav-

67 E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, p. 79.

68 Félicien Challage, Petite Histoire des Grandes Religions, pp. 211-12.

69 A.g.e., p. 212.

70 Aynı yer.

mini günahlarından kurtaracak olan odur.” (Mattâ, 1/18-21). Hıristiyanlık, herşeyden önce yerin ve göğün Yaratıcı Kudretli bir Baba olan bir tek Tanrı'nın yanına onun Oğlu, İsâ'yı yerleştirmektedir. Baba ile Oğul'un yanında Ruhü'l-Kudüs (Kutsal Ruh) yer almaktadır. Baba ne yaratılmış, ne de doğurulmuştur. Oğul, Tanrı (Baba)dan doğmuştur. Kutsal Ruh ise Baba'dan ve Oğul'dan çıkmıştır. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh tek şahısta toplanmış üç şahıstırlar, ebedîdirler, aralarında eşitlik vardır. İşte bu Teslis (üçlem)tir⁷¹.

Hıristiyan dünyası üç büyük gruba ayrılmıştır: a) Katolik Kilisesi (Roma). b) Ortodoks veya Doğu Kilisesi. c) Protestanlık. Bunların dışında da başka küçük gruplar vardır.

a) Katolik Kilisesi, evrensel kilise anlamındadır. Özellikle Akdeniz Lâtin topluluklarının İrlanda ve Güney Almanya'nın mezhebini oluşturmaktadır. Katolik Kilisesi kendini Roma Devleti'nin mirasçısı kabul etmektedir. Meratip silsilesine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu meratip silsilesinin başında papalık vardır. Papalık ilâhî kaynaklıdır. Papadan sonra kardinaller, başpiskoposlar, piskoposlar, rahipler gelir. Bunların hepsi ruhban sınıfını oluştururlar. 1870'te Vatikan Kurulu papanın yanılmazlığını ilan etmiştir. Rahipler (Papazlar) evlenmemek mecburiyetindedirler. Katolik inancına göre Hz. Meryem hiçbir erkekle münasebette bulunmadan hamile kalmıştır ve günahsızdır. Teslis, Baba ile Oğul (İsâ) ve Kutsal Ruh'tan oluşmuştur. İnananlar, papazlara günah çıkartmak zorundadırlar. İbadet lâtinedir. Başta gelen katolik ibadeti ayındır⁷².

b) Ortodoks Kilisesi, 1054'te Katolik Kilisesinden kesin olarak ayrılmıştır. Doğu Avrupa kiliseleridir. Ortodoks kilisesine göre Kutsal Ruh, Oğul'dan değil, yalnız Baba'dan çıkmıştır. Ortodoks Kilisesi, ârafı (günahlarından arınmak üzere mü'min ruhlarının bir süre kaldıkları yer), Meryem'in bir erkekle münasebette bulunmadan hamile oluşu ve papanın yanılmazlığı fikrini kabul etmez. Ortodoks papazlar evlenebilirler. Ayin, eski usûllere uygun biçimde her memleketin kendi lisanında yapılır⁷³.

c) Protestan Kilisesi, 16. yüzyılda manevî, siyasî ve ekonomik sebeplerle Katolik öğretisine ve uygulamasına karşı reform hareketleri sonunda Martin Luther (1483-1546) tarafından kurulmuştur. Protestanizm denilen bu mezhep,

71 A.g.c., s. 228-29.

72 A.g.c., pp. 238-40; E. Royston Pike, Dictionnaire Des Religions, Adaptation Française de Serge Hutin, p. 68 vd.

73 A.g.c., s. 237-38.

aralarında bazı farklarla birlikte şu dört koldan meydana gelmiştir: Lutherianisme, Calvinisme, Anglicanisme ve Presbyterianisme. Protestanlığın ortak nitelikleri şunlardır: Papalık otoritesini reddederler. İnananların Tanrı'ya ulaşmak için hiçbir kilise adamının aracılığına ihtiyacı yoktur. Papazlar evlenirler. Günah çıkarmak genel olarak kaldırılmıştır ve hiçbir zaman zorunlu değildir. En yüksek otorite Kutsal Kitap'tır. Mü'min imanının unsurlarını onda serbestçe araştırılabilir. Mecbur kılınmış dogma (katî fikir) yoktur. Ne Meryem'in erkekle münasebette bulunmaksızın hamile kaldığına, ne azizlere, ne de ârafa inanılmaktadır. İbadet, ülkenin kendi dilinde yapılır⁷⁴.

11. İslâm'a Göre Dinin Kaynağı: İslâm'a göre din ilâhî vahye dayanır. İslâmiyet, Hz. İbrahim'in, Hz. Musa'nın, Hz. İsa'nın ve daha önce gelen bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri herşeyi kabul eder. İslâm dini bu peygamberlerin getirdikleri hak dinî tamamlamış ve kemâle erdirmiştir. Bütün peygamberler tarafından bildirilen dinin hakikî ve ortak esası tevhid (tek Tanrı) inancıdır. Daha önce yukarıda geçtiği üzere A. Lang, W. Schmidt, R. Pettazoni gibi modern bilimlerin araştırmalarında ilkel toplumların da tek Tanrı fikrine sahip olduklarını ortaya koydukları göz önünde bulundurulursa, bilimsel çalışmaların da bu "tevhid" inancını doğruladıklarını belirtmeliyiz.

Tevhid inancı, yeryüzünde bütün insanlar arasında anlaşmanın oluşumunu, ruhanî gerçeklerin kavranmasını ve ahlâkî faziletlerin meydana gelmesini sağlayacak olan en sağlam ve en değerli temeldir. Hak peygamberlerin hepsi, insanlara insanlığın şerefini anlatmaya çalışmış, yeryüzünde Allah'tan başka kimseye ve hiçbir şeye tapınılmayacağını öğretmiş, şirki ve şirke sebep olabilecek Tanrı ile kendi arasına girecek her türlü aracılığın ortadan kaldırılması gerektiğini bildirmişlerdir. İslâm inancına göre, insanların ilk dini "Tevhid Dini"dir. İlk insan Hz. Âdem, aynı zamanda ilk peygamberdir. O, Allah'tan aldığı vahiy ve ilham ile çocuklarını ve neslini aydınlatmış ve onlara doğru yolu göstermiştir. Şu halde Allah Tealâ, lütfu, ihsânı ve hikmeti gereği, insanoğluna daha başlangıcından itibaren rahmet eseri olarak peygamberler göndermiş ve onları uyarmıştır. Âdemoğulları yeryüzünde çoğalmış, sonra peygamberlerin öğretilerinin etkileri yavaş yavaş azalmış, ilk saflığı bozulmuş, insanların hırs ve hevâları artmış, anlaşmazlıklar yüz göstermiş ve sonunda gerçek Tanrı'yı unutmak suretiyle çeşitli sapık inançlara sahip olmuşlardır. Bu yüzden aya, güneşe, ruhlara, ateşe, suya, hayvana, ağaca, taşa ve benzeri varlıklara tapmaya

74 Félicien Challaye, *Petite Histoire des Grandes Religions*, p. 242; Krş. E. Royston Pike, *Dictionnaire Des Religions*, Adaptation Française de Serge Hutin, pp. 196-97.

başlamışlardır. Böylece yeryüzünde insanlar arasında puta tapıcılık yayılmıştır. Allah Teâlâ, yolunu şaşırmış bu insanları kurtarmak için zaman zaman onlara peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlerin bir kısmına Allah'tan vahiy yolu ile kitaplar verilmiş, bazısına da kitap verilmemiş, kendilerinden önce gelmiş olanların kitaplarıyla amel etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim, insanların ilkin "Tevhid Dini" üzere olduklarını, gidişatları bozulduktan sonra Allah'ın onlara peygamberler gönderdiğini bildirmektedir: *"Bütün insanlar tek bir ümmettir. Allah peygamberleri müjde vermek, insanları eğri yollardan gitmenin sonucundan korkutmak için gönderdi, onlarla beraber Kitabı hakla gönderdi ki insanlar arasındaki ayrılıklar üzerinde hüküm versin. Halbuki kendilerine en açık âyetler geldikten sonra birbirlerine karşı olan zulüm ve hasetten dolayı ihtilâfa düşenler de ancak kendilerine kitap verilenlerdir."* (II/213). İnsanlar hak din-den uzaklaştıklarında Allah Teâlâ, her millete peygamber göndermek suretiyle kendisine kulluk edilmesini, şirke ve küfre götürecektik şeylerden sakınmalarını emretmiştir: *"Biz her millete bir peygamber gönderdik. O da "Allah'a tapın, şeytandan çekinin" dedi. Her milletin içinde Allah'ın hidayete ilettikleri de vardır; sapıklığa sarılanlar da vardır. Yeryüzünde gezin, dolaşın da peygamberleri yalancı sayanların akibeti ne oldu görün ve ibret alın."* (XVI/36); *"Hiçbir millet yoktur ki, onlara bir korkutucu gelmiş olmasın."* (XXXV/24). Allah Teâlâ'nın lütuf ve keremi o kadar büyük ve geniştir ki insanları doğru yola götüren ve onlara iyilik yollarını gösteren bir peygamber göndermedikçe kimseye azap etmez. İşte şu âyet-i kerime bu fikirleri onaylamaktadır: *"Biz peygamber göndermedikçe hiçbir kavmi azaba uğratmayız."* (XVII/15).

Kur'an-ı Kerim, mü'minlerin peygamberler hakkında nasıl bir imana sahip olmaları gerektiğini de açıklamıştır: Peygamberler de bir insandır, ancak Allah'tan vahy alır. Onların din kurma hakları yoktur. Din kurucusu yalnız Allah'tır. Peygamberlerin görevleri, ancak Allah'ın dinini, Allah'tan aldıkları emirleri aynen insanlara bildirmektedir. Peygamberlerin insanlar üzerinde tahakküm hakkı yoktur. Peygamberler, Allah'tan aldıkları emirleri, insanlara ulaştırdıkları için onlara itaat, Allah'a itaat olmaktadır. Allah ne bir insana, ne bir peygambere hulul eder, ne de bir peygamber tanrılık derecesine yükselebilir. Bir insanın dinde derecesi ne olursa olsun, hiçbir zaman ona tapınma sözkonusu olamaz. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in sadece vahy alan bir insan olduğunu belirtir: *"De ki (ya Muhammed) ben sizin gibi bir insandan başka bir şey değilim. Bana vahyolunuyor ki, Rabbiniz, şüphesiz tek bir Allah'tır."* (XVIII/110). Peygamberlerin görevlerinin, insanları doğru yola sevk için müjdelemek, yanlış

yola gitmemek için de onları uyarmak olduğu belirtilmiştir: “*Biz peygamberleri müjdeleyici ve korkutucu olarak gönderdik. Ta ki peygamberlerden sonra insanların Allah’a karşı ileri sürülecek bir bahaneleri olmaya.*” (IV/165). Müslümanlar, bütün peygamberlere imanla yükümlüdürler. Onların hepsinin Allah tarafından insanları aydınlatmak ve doğru yolu göstermek için görevlendirilmiş insanlar olduklarına ve aralarında ayırım yapmadan saygıda bulunmaları gerektiğine inanırlar. Bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinlerin iman esasları (Allah’ın birliğine, peygamberlerine ve âhiret gününe iman) bir olup, değişiklik ancak dinî (şer’î) hükümlerdedir. Bu hükümler, milletlerin yetenekleri, zaman ve mekân özelliklerine göre değişik olmuştur. Kur’an-ı Kerim, bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin iman esasları (usûlü’ d-din) üzerinde ittifak içinde, ancak şeriat (hüküm)lerinde değişik olduklarını açıklamaktadır: “*O, Nuh’a buyurduğu şeyleri size de din olarak buyurmuştur. Sana vahyettiğimiz şeyi İbrahim’e, Musa’ya, İsa’ya buyurduğumuz dine bağlı kalın. Ve onda ayrılığa düşmeyin.*” (IX-LII/13); “*Sizden her biriniz için ayrı ayrı bir kanun (şeri’at), bir yol (minhac) tayin ettik.*” (V/48).

Bu durumda şeri’at (şir’a), zaman, mekân ahvâl (durumlar)ın değişmesiyle değişebilen dinin fûru kısmıdır. “Din” lafzı ise her dinde sabit kalan iman esaslarını ifade eder. Hz. Muhammed’den önce gelen peygamberlerin tebliğ ettikleri iman esasları İslâmınki ile aynı olduğu halde, her peygamberin gönderildiği topluma ait özel hükümleri içeren getirdiği şeri’at (kanun) farklı bulunmaktadır. Şu halde bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri din, esas itibarıyla müslümanlıktan başka bir şey değildir. Her peygamber Allah’a tapmayı emretmiş, O’na ortak koşmayı yasaklamıştır.

Son Peygamber Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği İslâmiyet, kıyamete kadar her zaman ve mekâna uygun en son ve evrensel bir din olma özelliğini içermektedir. Bu yüzden gerekli koşullara sahip olan bir müctehid (din bilgin)e zaman, mekân ve ahvâle göre dinî naslardan hüküm çıkarmasına izin verilmiştir. İslâmiyetin evrensel bir din olma özelliği, yapıcı anlamda her bilimsel ve teknik gelişmeye onun açık bulunmasını gerekli kılmaktadır. Aksi takdirde İslâm’ın ilerlemeyi emrettiğinden, ilim ve tekniğin destekçisi olduğundan, kıyamete kadar her zaman ve mekân için evrensel bir din olduğu tezinden bahsetmemiz mümkün değildir. Çünkü İslâmiyet, mü’minlere ölünceye kadar ilim tahsil etmeyi, çalışmayı, güçlü olmayı, ilerlemeyi, iki gününü eşit kılmamayı, insanlara hizmeti, iyilikseverliği, hak ve hakikatın yanında yer almalarını emretmektedir. Tembelliği, cahilliği, parazit yaşamayı, başkasına her türlü zarar vermeyi, yıkı-

cılığı ve bozgunluğu yasaklamaktadır. Hiç şüphesiz böyle yüksek nitelikli bir din, mensuplarından daima kendi kendilerini eleştirmeyi, nefislerini sorgulamalarını istemektedir. Kur'an-ı Kerim, atalarından gördüklerine körü körüne bağlanıp, ilâhî vahyin ışığından yararlanmayan toplumları yermekte, akıllarını ve izânlarını çalıştırmaya davet etmektedir: *"Onlara: Allah'ın gönderdiğine uyun denildiği zaman onlar, biz babalarımızı ne üzre bulduysak ona uyarız derler. Babaları hiçbir şey anlamaz ve doğru yolda gitmezlerse de mi?"* (II/170; XXX/21; IXLIII/22-23). Demek ki insanlığa en fazla kötülük, koyu bağnazlıktan ve körü körüne başkasını taklit etmekten gelmektedir.

İnsan hayatı ister istemez daima değişmelerle ve gelişmelerle karşı karşıyadır. Gelişmeye ayak uyduramayan canlıların hayatta kalması nasıl mümkün değilse, toplumsal gelişmeyi reddedenlerin durumu da aynıdır. Bugün tenolojik değişmeler, sosyal kurumların değişmesini etkilediği gibi sosyal kurumlardaki değişiklik de onları etkilemektedir. Artık eski nesillerin zamanına dönemeyeceğimize göre, bu gelişmede neyin bizim iyiliğimize, neyin bizim zararımıza olduğunu ilmî metodlarla öğrenmek zorundayız. Bütün gelişmelerin temelinde ilmî metodları ve teknolojiyi kullanmak yatmaktadır.

Şimdi burada aklımıza İslâm dini de bu değişim ve gelişmelerden nasibini almaz mı? sorusu gelmektedir. Bunu şu şekilde cevaplandırmaya çalışacağız: İslâm dini iki hakikat ortaya koyuyor: 1. İslâm'dan önce diğer peygamberlerin ve İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği iman esaslarını oluşturan hiçbir zaman değişmeyen ezeli hakikatler. 2. Günlük olaylarla ilgili hakikatlerdir. Bu ikinciler, din tarafından genel sınırları çizilmiş, sabit prensipler olmakla birlikte, bu hakikat ilkelerinin özel durumlara ait yönleri, toplumun bulunduğu zaman, mekân ve ahvâl içinde müctehid (din bilgini)in ilim ve çabası (ictihâd)yla çözümlemesine bırakılmıştır⁷⁵.

Yukarıda 1. maddede zikredilen Allah, peygamber, melek ve âhiret gibi dinin temel inançları, tecrübe ötesi âleme ait hakikatlerdir. Akılla belli derecede sezilebilirler. Onlar hakkında nassın bildirdikleriyle yetinilir ve iman edilir. Yoksa din adına ortada birşey kalmaz.

75 A. Hamdi Akseki, İslâm, s. 288. Not: İslâm'a göre dinin kaynağı konusunda ayrıntılar için bakınız. a.g.e., s. 225-95; Krş. Janet-Paul ve Gabrielles Séailles, Metâlib ve Mezâhib, Tercüme eden: Elmalılı Hamdi, İstanbul, 1341h., (Mütercim'in Mukaddimesi, s. 10-40); Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Bağgil, Din ve Lâiklik, İkinci Baskı, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1962; Prof. Dr. Erol Güngör, İslâmın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981; Muhammed Heykel, Hazreti Muhammed Mustafa, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1972.

İslâm dini, akıl mantığına çok önem vermekle birlikte, insanın duygu ve ruhtan ayrı kupkuru bir hayat sahibi olmadığı gerçeğinden hareketle onu akıl, duygu ve ruhu birleştiren bir bütün içinde değerlendirmektedir. Allah'ın vahyi, insanın aklî, ilmî ve ruhî bütün cephesini kapsamakta ve bunlar arasında her birinin de yer alabileceği dengeli bir hayatı teklif etmektedir. Dünyada ve öteki dünyada nasıl mutlu olunacağına yollarını göstermektedir. Öyleyse insanlar arasında bu anlaşmazlıklar ve çekişmeler niçin mevcuttur? Bu sorunun cevabı şöyledir: Evet müslümanların kendi aralarında bile belli oranda bu ihtilafların ve çekişmelerin mevcut olduğu doğrudur. Ancak bunlar vahiyden değil, tersine vahyi terketmekten, onu iyi anlayamamaktan ve ona göre hareket etmemekten ileri gelmektedir. Çünkü vahiy alan her peygamber, insanlığa hayır getirmiş, tebliğ ettiği dinin ilkeleriyle fertlerin ve toplumların mutluluğunu istemiş, çevresinde sağlam halkalar teşkil ettikten sonra bile insanlardan hiçbir zaman kendisi için saray yapmalarını veya dünyalık başka şeyler vermelerini aklından geçirmemiştir. Hz. Muhammed (a.s.)'in ölümünden bir gün önce yanında bulunan cüzî miktardaki parayı, eşi Hz. Aişe vaitasıyla yoksullara dağıttırması, onun ilâhî vahye mazhar olan ne yüce bir kişi olduğunun göstergesidir. Binaenaleyh peygamberlerin tarihte toplum hayatında gösterdikleri örnek hareketler, yaptıkları icraatlar ve bıraktıkları izler, insanların iyiliği, gelişmeleri ve yükselmeleri için en güçlü kanıtlardır. Çoğu insanlar peygamberlerin dediklerini anlamışlar, onlara uymaya çalışmışlar ve ahlâklarını düzeltmişlerdir. Felsefî düşüncelerin milletlerin hayatı üzerinde tesirler yaptığı inkâr olunmamakla birlikte, insanlar herhangi bir filozofu ne bir peygamber derecesinde anlamışlar, ne de ona uymuşlardır. Şu kadar var ki din gücü de diğer güçler gibi zayıflamaya uğrayabilir. Ancak bu zayıflık göstergeleri, İslâm'ın kendinden olmayıp, mensuplarının dinin esaslarını hakkıyla bilmemekten ve onlara riayet etmemekten, günün şartlarını hesap etmemekten neşet etmektedir. Modern teknoloji ve ilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, İslâm'ın onlara karşı çıkması düşünülemez. Bilakis onları onayladığına şahit oluruz. İslâm medeniyetinin altın geçmişi, bu gerçeğin inkâr olunamaz kanıtıdır. Aslında İslâm'ın evrenselliği, her zaman ve mekânda, ilimde, teknikte ve mutlulukta insanların en yüksek seviyede olmasını gerektirmektedir. Ona göre yaratıklar içinde en şerefli varlık olan insanoğlu en iyi şeylere layıktır. Öyleyse insan, tabiatta bir düzenin mevcut olduğunu kavrayıp tabiata hakim olmaya ve onu insanoğlunun faydasına kullanmaya çalışmalıdır. Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de: *"Göklerde, yerde bulunanların hepsini size istifade edin diye verdi. Muhakkak ki, bunda düşünen inanlar için âyetler (ibretler) vardır."*

(IXLV/13) diye insanların dikkatini çekmektedir. Böylece insanoğluna yeryüzündeki nimetlerden faydalanmak için zekâ ve aklını kullanması hatırlatılmaktadır.

SONUÇ

Şu halde antropologların, etnologların, sosyologların ve dinler tarihçilerinin bilimsel araştırmalarına göre, din olgusu bütün zaman ve mekânlarda insanoğlunun doğuşundan beri mevcut evrensel bir fenomendir. Hiçbir doktrin, fertler üzerinde din kadar kendisini hissettirmemiş ve etkili olmamıştır. Din, hâlâ modern toplum hayatında da anlamını yitirmeden en etkin bir faktör olarak gücünü göstermektedir. İnsanoğlu maddî alanda ne kadar ilerlerse ilerlesin hiçbir zaman diniz yaşamamış ve hiçbir şey de dinin yerini dolduramamış; bundan sonra da başka bir sistemin onun yerini alacağı gözükmemektedir. Din, insanlığın bütün ruhî kuvvetlerini ilgilendiren en büyük gerçektir. İnsan, ne sadece akıl, ne sadece his, ne sadece ruh, ne sadece cisimden oluşan bir varlıktır. Tersine o, bütün bunları kendinde bulunduran ve inanç boyutuyla bunların ötesine varabilen bir yaratıktır. Bu gerçeklerin birini ön plâna geçirip diğerlerinin önemini inkâr etmek, insanı eksik anlamak demektir. Bu yüzden insanların dine olan ihtiyaçları yaşadıkları sürece devam edecektir. Diğer yaratıklar içinde şerefli bir yer işgal eden insanın, bu dünyanın maddî ve dar kalıpları içinde sıkışıp yok olması düşünülemez. Bunca sıkıntılarla karşı karşıya kalan insan için, yalnız bu hayat gaye olamaz; onun ötesinde bir anlamı olmalıdır. Yüce Bir Kudretin varlığı bilincine ancak insan varabilmektedir. Dünyada sağlanamayan adâletin başka dünyada sağlanması gerektiği düşüncesi, insanı yüce bir Tanrı'ya iman etmeye sevk etmektedir. Bu da insanın çalışmasını ve hayatını disipline etmektedir. İnsanoğlu, hiçbir yerde bulamadığı ancak dinin sunduğu ezeli ve ebedî değişmez değerlerle tatmin olmaktadır. İnsanlarda din duygusu o kadar köklü, sağlam ve evrensel bir şey ki bu zaman kadar hiçbir şekilde sökülüp atıldığı görülmemiştir.

Bütün dinlerin özünde iyilikseverlik ve yardımseverlik bulunmaktadır. Birçok dinde "Kendin için istediğini başkası için de iste! Kendin için istemediğini başkası için de isteme!" prensibi vardır. Öyleyse din, gerçek manada anlaşıldığında insanlar arasında dayanışmayı sağlamak ve mevcut olan ıstırapları gidermek için insanları erdemliliğe çağırılmaktadır. Böylece din, ilmin yerine getiremediği boşluğu tamamlamaktadır.

İlim, olaylar dünyasında gözlem ve deney yoluyla tabiat hâdiselerini anlamak, sınıflamak ve kontrol altına almakla meşguldür. Dinin gayesi şu görünen âlemin ötesinde ruhanî en yüce gerçek olan sonsuz bir Tanrı'nın varlığına inanmak, deney üstü olanları açıklamak, ümit, sevgi ve daha mutlu yaşam sunmaktır. O halde insan, ancak ilim ile dini birlikte idrak ettiği zaman yaratılışına uygun gerçek bir bütünlük arz edebilmektedir. Çünkü ilim ile din, aynı şeyin birbirini tamamlayan iki yüzü gibidir. İlim ile din birlikte bulunduğu anda, âlemde bir âhenk oluşur. İlim va'kalar (olaylar), din değerler alanıyla meşgul olduğu için aralarında mücadeleden değil, ancak karşılıklı saygıdan söz edilebilir. Nitekim Newton, Cuvier, Faraday gibi birçok önde gelen tabiat âlimleri dindar kişilerdi. Copernik (Kopernik) kitabını Papa'ya ithaf etmişti. Descartes kilise adamlarıyla iyiydi⁷⁶.

İslâm'ın ilme karşı olması şöyle dursun, tam tersine onu teşvik ettiği bilinen bir gerçektir. İlimin ortaya koyduğu gerçekler ile İslâm'ın çatışması asla söz konusu olamaz. İslâm'da din ve ilim kavgasının yeri yoktur. İlim, âlemin "nasıl" sorusuna cevap aramakla meşguldür. İlimin amaçları içinde dini ortadan kaldırıp onun yerine geçme iddiası olamaz. İslâm, yerde ve gökte olan herşeyin Allah tarafından insanın istifadesine sunulduğunu bildirdiğine göre, onlardan yararlanma da ancak ilimle mümkündür. İlim ile dinin birbirini tamamlayacağını, en iyi şekilde Albert Einstein'ın şu sözleri ifade etmektedir: "Dinsiz ilim topal, ilimsiz din kördür."

Müslüman ilim adamına birçok görevler düşmektedir. O, dinin ezelf ve ebedî değerlerini modern topluma nasıl anlatabileceği konusunda kendini yetiştirmelidir. Bugün dünyada görülen bu hızlı değişim ve gelişim süreci karşısında ne kendimizi geçmişe götürmemiz, ne de eskiyi zamanımıza taşımamız mümkündür. Zaten din, bizden böyle imkânsız birşeyi istememektedir. Geriye dönüş için hiçbir ihtimal olmadığına ve cehaleti tercih etmeyeceğimize göre, bugün ilim ve tekniğin nimetlerinden yararlanarak mümkün olduğu kadar insanların yoksulluktan, hastalıklardan, harplerden uzak, mutlu ve faziletli bir hayat sürmelerini sağlayacak imkânları araştırmaktan başka akıllıca yapabileceğimiz bir alternatif bulunmamaktadır. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in "Âlimler, peygamberlerin varisleridir." (Keşfu'l-Hafâ, II/64) buyruğu, müslüman bilim adamlarının büyük sorumluluklarına dikkat çekmektedir. Müslümanlar tarihte inançlarını canlı tuttıkları dönemde batılı ülkelere bilimsel çalışma ve buluşla-

76 Bertrand Russell, Bilim ve Din, Çev. Hilmi Yavuz, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972, . 157; Peyami Safa, Doğu-Batı Sentezi, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1963, s. 68-69

rıyla yüksek medeniyet örnekleri sunmuşlardır. O zamanlar görülmeyen ilim-din çatışması, bugün niçin söz konusu olsun? Tam tersine hem dinin ilkeleri, hem geçmiş müslümanların örnek davranışları bugünkü ilim adamlarına cesaret ve güven vermelidir. Müslüman ilim adamları kendilerini sorgulayarak hızla gelişen toplumun problemlerine çözüm üretmek için İslâmiyeti yeniden anlamak ve dünyayı, özellikle batıyı bütün halinde tanımak zorundadır. Yoksa eskiyi savunarak ne dinin ne de müntesiplerinin itibarı yükselir.

Bizler, her geleneğin ve medeniyetin kendine özgü güzelliği ve mükemmelliği olduğu için dünyadaki çeşitli zenginliğe sevinmeliyiz. Yoksa Allah dilesydi, bütün insanları aynı karakterde yaratabilirdi. O zaman hürriyetin, rekabetin, adâletin ve sorumluluğun manası kalır mıydı? Yaratıklar arasında görülen bunca çeşitlilik Allah'ın sonsuz kudret sahibi olduğuna delil değil midir? Toplumların gelişmesi ve medeniyetlerin yükselişi hep bu farklılıklardan neşet etmiyor mu? Tanrı insanlara, onların, kendi hizmetlerinde yararlanmaları ve bizzat Kendini tanımaları için çeşitli melekeler vermiştir.

Arnold Toynbee, modern batı toplumunda görülen ırkçılık ile alkol bağımlılığı gibi iki büyük tehlikenin yok edici gücünün İslâm'ın yüksek ahlâkî ve toplumsal değerinde bulunduğu ve günümüzde bu İslâmî faziletin yaygınlaştırılması gerektiğine dikkat çekmektedir⁷⁷.

Ayrıca Arnold Toynbee, çağımızda çeşitli din mensuplarının birbirlerine toleranslı ve saygılı olmalarının gerekliliğini belirtmektedir: Bugün bizim yaşadığımız dünyada muhtelif üstün dinlerin mensupları, diğerinin dinî miraslarına müsamaha, hürmet ve saygı göstermeye daha çok mecburdurlar. Zira bizim neslimizde hiç kimse kendi dini ile komşusundaki arasında hakemlik yapacak durumda değildir. Çocukluğumuzdan beri alışıla geldiğimiz bir dinle, hayatta harıçten öğrendiğimiz bir dinin mukayesesi mevzubahs olduğu vakit tarafsız bir hüküm vermek imkânsızdır. Ata dinimiz, hissiyatımız üzerinde öyle kuvvetli bir hakimiyete sahip ki, kanaatimiz onun ve onun haricinde herhangi bir din hakkında katiyyen tarafsız olamaz. Muhtelif dinler arasında hüküm verme arzunuzu "mesafenin maddî olarak imhâsı" beklenen psikolojik tesirleri hâsıl etmek için yeterli müddete sahip oluncaya kadar frenlemek zorundayız. Muhtelif tarihî millet, medeniyet ve dinlerin mahalli miraslarının bütün insanlık ailesinin tek bir müşterek mirâsı halinde kavuşup kaynaşacağı bir gün mutlaka gelecektir. Bu an

77 Arnold J. Toynbee, *La civilisation à l'épreuve*, traduit de l'anglais par René Villoteau, Librairie Gallimard, Imprimé en France, 1951, pp. 221-22.

geldiği vakit, muhtelif dinler arasında tarafsız bir hüküm vermek mümkün olacaktır. Bu hedef belki de ufukta beliriyor. Fakat o, şüphesiz henüz gücümüz dahilinde değildir.”⁷⁸

Aynı şekilde Roger Garaudy de insanların, mutlak değerlerden yararlanmak için ortak çalışmaya ve diyaloga girmelerinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bugün yeterli teknik imkâna sahip olan insanların ya “birbirlerini yok etmek” ya da “diyaloga girmek” gibi iki seçenekten başka tercihleri yoktur⁷⁹.

Kur’ân-ı Kerim bu diyalogu şu şekilde başlatmak istemiştir: “*De ki: Ey kitap ehli! Geliniz, aramızda birleşeceğimiz bir kelimeye. O da: Allah’tan başkasına kulluk etmemek, O’na hiçbir şerik koşmamak, Allah’tan gayri içimizden bazılarını Tanrı edinmemektir.*” (III/64). Bir de Kur’ân-ı Kerim, müslümanların başka dinlere karşı son derece toleranslı olmalarını emretmiş, diğer insanların taptıkları putlara dil uzatmalarını ve onların taptıklarını tahkir etmelerini yasaklamıştır: “*Onların Allah’tan başka taptıklarına sövmeyin ki, onlar da, haddi aşarak cehâlet yüzünden Allah’a sövmesinler.*” (VI/108).

Bugün daha demokratik bir hayat arzulayan insan, hürriyetin sadece seçilmiş birkaç kişinin imtiyazı olmadığını, bilakis bütün insanların hakkı olduğunu kabul etmek zorundadır. Yoksa herkes, hürriyetten maksat kendi yapmak istediğini anlamaya ve onu uygulamaya kalkarsa, öte yandan başkasının da aynı şekilde hareket etmesine zımnen izin vermiş olduğunu bilmelidir. Öyle geliyor ki günümüzde çok boyutlu küreselleşme sürecinde birbirimizin hak ve hukukuna dokunmayan farklılığımıza tahammül ve tolerans gösterip birlikte yaşamaya alışmak mecburiyetindeyiz.

78 Prof. Dr. Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, Tercüme: Dr. İbrahim Canan, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1978, s. 403-04; Krş. Arnold J. Toynbee, *La religion vue par un historien*, traduit de l’anglais par Marcelle Weill, Éditions Gallimard, Imprimé en France, 1964, pp. 293-94.

79 Roger Garaudy, *Entegrizm*, Türkçesi: Kâmil Bilgin Çileçöp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1993, s. 137.